

Meerjarenprogramma Investeringskader Waddengebied 2018 en verder

Colofon

Stuurgroep Waddenprovincies
Directeurenoverleg
Directeur Waddenfonds
Regieteam:
Programmanager:
Tekst:
Eindredactie:
Productie:
Ontwerp:

bestuurlijk opdrachtgever
ambtelijk opdrachtgever
adviseur voor implementatie
uitvoering en coördinatie
Derck Buitendijk
Schrijfteam Investeringskader Waddengebied
Leendert van Galen Last en Jan de Graaf
DG Communicatie
Dik Visser

> Inhoud

1.	Inleiding	4
2.	Werkwijze	6
3.	Programmeerlijnen Waddenzee	10
4.	Programmeerlijnen Vitale kust en Afsluitdijk	14
5.	Programmeerlijnen Havenontwikkeling en natuurverbetering	18
6.	Programmeerlijnen Eems-Dollardgebied in balans	22
7.	Programmeerlijnen Versterken en vermarkten Werelderfgoed	26
8.	Programmeerlijnen Eilanden op eigen kracht	32
9.	Vervolgstappen	35

BIJLAGEN

A.	Projecten en programma's 2018	36
B.	Projecten en programma's na 2018	58
C.	Te verkennen projecten en programma's	66
D.	Verkorte programmeringslijst	70

1. Inleiding

Majeure projecten en programma's voor een ongedeeld Waddengebied faciliteren. Dát is wat het eind 2016 vastgestelde Investeringskader Waddengebied 2016 – 2026 (IKW) beoogt. Er zijn zes majeure opgaven benoemd. Iedere opgave speelt gericht in op het oplossen van specifieke problemen in de deelgebieden, het beperken c.q. wegnemen van belangrijke externe bedreigingen en het creëren van economische ontwikkelingsruimte. Met het IKW zetten de Waddenprovincies zich in om een breed en samenhangend programma te realiseren met onder andere de inzet van het Waddenfonds. Centraal staat het faciliteren van initiatieven gericht op het verduurzamen van de economie of het versterken van de economie. Van belang hierbij is dat er sprake is van een gezamenlijke betrokkenheid van zowel provincies als het grote netwerk aan partijen en personen in het Waddengebied. Bedoeling is namelijk om zoveel mogelijk in alliantieverband op te trekken.

Als vervolg op het IKW is in 2017 in het Investeringsprogramma Waddengebied (IPW) aangegeven op welke manier op programmatische wijze wordt gewerkt. In het IPW zijn de rollen en verantwoordelijkheden van de stuurgroep SWP, het regieteam en de opgaveteams beschreven. Met dit meerjarenprogramma nodigen de drie Waddenprovincies Noord-Holland, Fryslân en Groningen initiatiefnemers nu uit om samen te werken aan opgaven in de sfeer van ecologie en economie.

Meerjarenprogrammering

Na afstemming in de Stuurgroep Waddenprovincies is het 'Meerjarenprogramma Investeringskader Waddengebied 2018 en verder' vastgesteld door de drie Colleges van de Waddenprovincies. Dit MJP bevat een programmeringslijst die bestaat uit drie categorieën: projecten en programma's 2018 (zie Bijlage A), projecten en programma's na 2018 (zie Bijlage B) en te verkennen projecten en programma's (zie Bijlage C). Bijlage D is een verkorte versie van deze drie bijlagen en geldt als programmeringslijst, overigens nadrukkelijk zonder rechtsgevolg. De initiatiefnemers kunnen rekenen op een welwillende houding van de provincies. Deze bestaat - als daar prijs op wordt gesteld - uit meedenken over werkwijze, procedures of medefinanciering om het initiatief verder te brengen. Tegelijk stelt de programmeringslijst de provincies in staat regie te voeren in het stadium van projectontwikkeling en dwarsverbanden aan te brengen waar deze niet vanzelf tot stand komen.

Elk jaar wordt het meerjarenprogramma geactualiseerd. Omdat de organisatie nog niet volledig is uitgekristalliseerd, zullen de eerste maanden van 2018 nog worden benut om de nodige scherpte aan te brengen. De Stuurgroep Waddenprovincies (SWP) kan initiatiefnemers adviseren om een subsidieverzoek aan het Waddenfonds in te dienen. Het Dagelijks Bestuur van het Waddenfonds maakt vervolgens een zelfstandige afweging vanuit de doelen van het Waddenfonds.

Het meerjarenprogramma is per majeure opgave ingericht. Deze opgaven zijn niet strikt te scheiden. Om programmatisch werken mogelijk te maken, zijn ze wel afgebakend tot programmeerlijnen die de opgaven houvast geven. De programmeerlijnen geven richting aan de projecten en zijn opgebouwd uit zowel grote projecten als programma's. In het IKW is globaal beschreven wat onder grote projecten wordt verstaan. Een programma bestaat uit diverse projecten met een logische samenhang en een heldere doelstelling. Binnen een programma versterken projecten elkaar, waardoor een groter doelbereik en slagingskans wordt verkregen. Samenwerking is een belangrijke randvoorwaarde voor het opzetten van majeure projecten en programma's. De Waddenprovincies beogen initiatiefnemers hierbij te faciliteren.

Waar dat al kan, is in dit meerjarenprogramma een aantal perspectievolle projecten concreet benoemd. Het betreffen enerzijds concrete initiatieven die in 2018 voor een advies aan de SWP kunnen worden voorgelegd en anderzijds projecten of programma's die nog ontwikkeling nodig

hebben en hierbij kunnen rekenen op ondersteuning vanuit de provincies. De programmeerlijnen zijn tot slot bedoeld om richting te geven aan de projectontwikkeling.

Deze publicatie is het eerste meerjarenprogramma van het IKW. Er is ongetwijfeld nog ruimte voor verbetering en verduidelijking, niet in de laatste plaats omdat de opgaveteams zijn gestart in dezelfde periode als die waarin deze meerjarenprogrammaring werd ontwikkeld. Door meerjarig te programmeren, wordt de balans gezocht tussen enerzijds omgaan met onzekerheid van toekomstige ontwikkelingen en anderzijds actuele kansen. Natuurlijk zal er altijd onzekerheid zijn over de vraag of veelbelovende maatregelen 'nu' al genomen kunnen worden of dat er nog even gewacht moet worden op wellicht betere ideeën in de nabije toekomst. Ook zal het voorkomen dat er voor sommige aspecten van het Waddengebied meer inzicht in de werking van het systeem nodig is. Daar waar mogelijk zijn de opgaveteams geraadpleegd, maar het regieteam staat open voor suggesties.

Eerste ervaringen

Naast het opzetten van een organisatiemodel, heeft het regieteam de afgelopen maanden gekeken naar projecten die op heel korte termijn in aanmerking konden komen voor advies aan de stuurgroep (SWP). De hiermee opgedane ervaringen zijn nuttig voor het proces van programmering en de te verwachten initiatieven in de komende jaren. Zo bij nadere analyse en contact dat er bij de eerste projecten in alle gevallen meer haken en ogen kleefden aan het ontwikkeltraject dan op voorhand gedacht. Verwachtingen en beelden bleken uiteen te lopen en procedures zijn nog te weinig 'ingesleten'. Dit onderstreept het belang van een zorgvuldige voorbereiding en goede gesprekken van de opgaveteams met initiatiefnemers.

2. Werkwijze

Het IKW maakt onderdeel uit van een brede, integrale uitwerking van belangrijke maatschappelijke vraagstukken in en rond het Waddengebied. De Waddenprovincies beogen hiermee goede samenhangende projecten te ondersteunen en tevens meer sturing te geven aan een efficiënte en effectieve inzet van onder meer de Waddenfondsmiddelen. Met de komst van het IKW zijn de doelen, spelregels en criteria van het Waddenfonds overigens niet veranderd. Dat betekent dat er een eigenstandige afweging van de subsidieaanvragen door het Waddenfonds plaatsvindt. De Waddenprovincies voeren de regie en faciliteren - mits initiatiefnemers dit op prijs stellen - bij de projectontwikkeling. Het regieteam is verantwoordelijk voor het programmeerproces en beoordeelt op basis van de voorstellen van de opgaveteams of een initiatief voldoende potentie heeft om bij te dragen aan de doelen en zo ja, of het projectvoorstel rijp is voor advisering aan de stuurgroep SWP. Is een project of deelprogramma gereed voor besluitvorming, dan zal - voor zover er middelen uit het Waddenfonds mee gemoeid zijn - de stuurgroep SWP de initiatiefnemer adviseren een subsidieaanvraag in te dienen bij het Waddenfonds. Gedeputeerde Staten van de drie provincies stellen jaarlijks de programmeringslijst vast en informeren Provinciale Staten over de voortgang.

Langs de lijnen van de majeure opgaven wordt samenwerking gezocht met partners die kunnen bijdragen aan de doelen van het investeringskader. Dit kunnen zowel publieke, private als maatschappelijke organisaties zijn. Elke majeure opgave wordt ondersteund door een opgaveteam. Alle teams kennen vertegenwoordigers vanuit de provincies. De opgaveteams fungeren als spin in het web, zowel in de eigen organisatie als in de afstemming met en tussen partners. De leden zijn bekend met de procedures en processen en kunnen initiatiefnemers bijstaan. De opgaveteams doen het voorbereidende werk voor de meerjarenprogrammering, bewaken de voortgang, ondersteunen initiatieven waar nodig en trekken aan de bel indien de ontwikkeling van een projectinitiatief stagneert. Via de IKW-website is te vinden wie deelnemen in respectievelijk het regieteam en de opgaveteams.

Het IKW beoogt integraliteit van projecten te bevorderen. Dat een project in dit meerjarenprogramma is ondergebracht bij een specifieke opgave, betekent overigens niet direct dat dekking plaatsvindt uit het indicatieve Waddenfondsbudget dat hieraan gekoppeld is. Het regieteam zal een manier ontwikkelen waarbij passende integrale projecten op een of meerdere budgetten kunnen drukken.

Rolverdeling

Het IKW en de daar uit voortvloeiende programmering vormt het vertrekpunt voor het Waddenfonds. In dit proces hebben de Waddenprovincies, het Waddenfonds en initiatiefnemers elk hun eigen rol en verantwoordelijkheid. Op hoofdlijnen:

- De Waddenprovincies voeren de regie op het programma (werving en programmering, voortgang, verantwoording) en faciliteren daar waar nodig projecten en programma's
- Het Waddenfonds adviseert en draagt zorg voor de doorwerking van de programmering in de (indicatieve) meerjarenraming van het Waddenfonds;
- De initiatiefnemers van potentiële projecten en programma's zijn verantwoordelijk om een initiatief tot een volwaardig projectvoorstel en aanvraag te brengen en, bij positieve beschikking, de uitvoering ter hand te nemen.

Op uitvoeringsniveau is de rol van het Waddenfonds dezelfde als bij de werkwijze voor de thematische openstellingen (tenders). Dit betekent dat het Waddenfonds eigenstandig verantwoordelijk is voor beoordeling, subsidievertrekking, afronding en vaststelling.

Er zijn twee belangrijke verschillen:

- Binnen de thematische openstellingen wordt gewerkt met een tender-constructie, waarin de best beoordeelde aanvragen worden gehonoreerd. Bij het IKW gaat het om de beoordeling van een aanvraag als gevolg van het proces van ontwikkeling en programmering van integrale

- projecten en programma's.
- Bij de zes majeure opgaven ligt het zwaartepunt op meerjarige projecten of programma's waarvoor minimaal de eerste twee jaar concreet zijn uitgewerkt (ook financieel) en de jaren daarna meer globaal. Dit vraagt om reserveringen in de meerjarenraming van het Waddenfonds (IKW-budget).

Programmering

De volgende hoofdstukken geven een overzicht van de programmeerlijnen, projecten en programma's per majeure opgave. Per opgave wordt gewerkt in drie categorieën A, B en C.

A: Projecten en programma's 2018

B: Projecten en programma's voor na 2018

C: Te verkennen projecten en programma's

Ieder genoemd initiatief kan in de ontwikkelfase rekenen op ondersteuning vanuit de opgaveteams. Ook de provincies kunnen initiatieven ondersteunen, bijvoorbeeld door in de fase van projectontwikkeling mee te denken of door proces- en ontwikkelkosten mede te financieren. Per project of programma kan dat variëren van 'vriend' (adhesie), conditioneel (voorwaardenschepend), medefinancier of partner in de voorbereiding.

De projectvoorstellen worden indien gewenst met de opgaveteams ontwikkeld en met een integraal advies van het regieteam voorgelegd aan de stuurgroep. De stuurgroep stelt vervolgens definitief vast of de voorstellen voldoende bijdragen aan het Investeringskader Waddengebied. Vervolgens kunnen initiatiefnemers een subsidieverzoek indienen bij het Waddenfonds. Het DB-Waddenfonds besluit over de toekenning van concrete subsidieaanvragen.

Van idee naar uitvoering

Er zijn meerdere stadia waarin een initiatief zich kan bevinden. Zo kan het in de initiële fase nodig zijn om een inventarisatie te doen of partners te vinden. In een later stadium kan een haalbaarheidsstudie nodig zijn en in de eindfase juridisch of subsidietechnisch advies. De opgaveteams zijn in staat te beoordelen wat nodig is om het initiatief verder te helpen en om daarvoor voorstellen te doen. Zij kijken daarbij ook naar synergie tussen initiatieven. Een opgaveteam heeft naast hulp bij projectontwikkeling tevens de taak ervoor te zorgen dat de initiatiefnemer een globale planning opstelt met 'mijlpalen'. De teams hebben overigens geen actieve rol bij de concrete uitvoering van de initiatieven. Dat is een verantwoordelijkheid van de initiatiefnemer en eventueel de subsidieverstrekker. Met het oog op kennisdeling of effectmetingen kunnen er wel redenen zijn om geïnformeerd te blijven en hierover afspraken te maken.

Financieringsstrategie

De initiatiefnemer is verantwoordelijk voor een deugdelijke dekking van een projectvoorstel. Voor zover er Waddenfondsmiddelen beoogd zijn als dekkingsbron, is het goed om de nodige kennis te hebben van mogelijkheden en onmogelijkheden, formele eisen en criteria. Voor een bijdrage gelden de subsidiepercentages van de Algemene subsidieverordening 2017 van het Waddenfonds en de beleidsregel subsidiabele kosten Waddenfonds 2017. Daarbij wordt de hoogte voor een belangrijk deel bepaald door de vraag of er wel of niet sprake is van geoorloofde staatssteun. Omdat dit ingewikkelde materie is, dienen aanvragers in overleg met het opgaveteam tot een passende financieringsmix te komen, met maximale benutting van andere financieringsbronnen dan het Waddenfonds. Binnen het IKW wordt immers veel waarde gehecht aan financiering vanuit andere bronnen dan alleen het Waddenfonds. Van belang daarbij is dat het IKW uitgaat van een 'multiplier' effect om op elke ingezette Waddenfondseuro zoveel mogelijk investeringen uit te lokken. Dit kan per project en per programma verschillen.

Kansrijke projecten en programma's

Er kunnen geen formele rechten worden ontleend aan opname in de lijsten A, B of C. Wel wordt met projecten en programma's uit de A-lijst een wederzijds commitment aangegaan. Het zijn initiatieven die naar verwachting in 2018 tot volwaardige projectvoorstellen voor een subsidieaan-

vraag kunnen worden gebracht. Door commitment aan te gaan, kan de initiatiefnemer rekenen op een welwillende houding. Deze kan bestaan uit meedenken over werkwijze, procedures of over medefinanciering om een project of programma verder te brengen.

In de B-lijst zijn zogenoemde kansrijke projecten en programma's opgenomen. Dit is een lijst van initiatieven die na 2018 kunnen leiden tot volwaardige projectvoorstellen, maar waar nog voorwerk voor nodig is. Dit voorwerk kan bestaan uit het afronden van een marktonderzoek c.q. haalbaarheidstudie of bijvoorbeeld de inventarisatie van grondeigendommen. De opgaveteams zullen met deze lijst in gesprek gaan met de initiatiefnemers.

Tot slot zijn er projecten en programma's die in aanmerking kunnen komen voor programmering binnen het IKW, maar vooralsnog te weinig houvast bieden en doorontwikkeling behoeven. Deze zijn opgenomen in de C-lijst.

In het najaar van 2018 zal deze meerjarenprogrammering worden geactualiseerd. Dan adviseren de opgaveteams aan het regieteam welke deelprogramma's en projecten per opgave kansrijk en succesvol blijken en welke eventueel moeten afvallen.

Monitoring

Om inzicht te krijgen in de effectiviteit van de uitvoering van het IKW, is een systematische werkwijze een belangrijke randvoorwaarde. Elk te honoreren project of programma dient daarom een beschrijving te geven van de te realiseren effecten.

De Waddenprovincies zijn verantwoordelijk voor het monitoren van de resultaten van de uitvoering van het totale IKW. Naast de effectmonitoring van de projecten en programma's zijn hiervoor meetgegevens nodig uit de gebieds- en basismonitoring. De gebiedsmonitoring richt zich op het bijhouden van trends en ontwikkelingen in het Waddengebied. De basismonitoring richt zich op het doen van periodieke rapportages zoals 'De Stand van het Wad' op basis van beleidsmatig relevante indicatoren. Dit is een verantwoordelijkheid van het RCW en de beheerraad Waddengebied met betrokkenheid van onder meer de provincies. De drie monitoringssystemen dienen goed op elkaar aan te sluiten en gebruik te maken van gezamenlijke indicatoren en meetmethodieken. Dit meerjarenprogramma geeft daar een eerste aanzet toe door zoveel mogelijk de indicatoren te benoemen die horen bij de verschillende programmeerlijnen. Deze hebben een voorlopige status en zijn niet limitatief. Het regieteam bevordert dat deze aanzet gezamenlijk door de drie provincies, de Waddenacademie, het Programma Rijke Waddenzee en het Waddenfonds voor 1 juni 2018 wordt uitgewerkt in meetbare doelstellingen, met inbegrip van bijbehorende indicatoren en streefwaarden voor alle majeure opgaven en programma's. Op basis daarvan kunnen periodieke voortgangsrapportages worden opgesteld die de mogelijkheid bieden om waar nodig de uitvoering van het IKW bij te sturen.

3. Programmeerlijnen Waddenzee

De majeure opgave Waddenzee richt zich met name op het herstel van een evenwichtig voedselweb met bodemstructuren in de vorm van een mozaïek van hard zand, slik, schelpenbanken en veenpakketten. Voor de Waddenzee bestaat het voedselweb uit alle bij een dynamisch kustsysteem passende schakels, waaronder primaire producenten zoals algen en ongewervelde dieren (schelpdieren, krabben, kreeften e.d.), biobouwers (mosselen, oesters e.d.), consumenten en grote zeezoogdieren (toppredatoren), met veel interacties tussen al die niveaus. In de huidige situatie overheersen de garnalen en strandkrabben, terwijl het met de primaire producenten niet goed gaat en veel toppredatoren ontbreken. Ook is er onvoldoende hard substraat op de zeebodem om golven te remmen en zo een schuilplaats te bieden voor kleine organismen en jonge vis. Om tot verbetering te komen maakt het investeringskader onderscheid tussen droogvallende delen, diepe geulen en gesloten gebieden. Deze vergen elk een eigen aanpak.

Programmeerlijnen

1. Completer voedselweb

Voor de terugkeer van grote vispredatoren in de Waddenzee is herstel van het bodemleven en een completer voedselweb een randvoorwaarde. Dit is eveneens van belang voor het herstel van de kraamkamerfunctie voor jonge vis en het verbeteren van de ecologische condities voor wadden-specifieke flora en fauna. Ook draagt het bij aan het vergroten van het aanpassingsvermogen van het ecosysteem aan onder meer de klimaatverandering. Er bestaat echter nog onvoldoende kennis over het functioneren van dat ecosysteem, met name wat betreft het permanent onderwater gelegen deel (sublitoraal) en de daarbij behorende habitattypes. Het realiseren van een evenwichtig voedselweb moet plaatsvinden via kennisontwikkeling in combinatie met pilotprojecten, veelal via 'leren door doen', gericht op herstel van biobouwers en vergroting van de habitatdiversiteit.

Aandachtspunt is dat alle initiatieven qua kennisontwikkeling dienen voort te borduren op de resultaten van de vier grote onderzoeksprojecten (Mosselwad, Wadsleutels, Metawad en Walter). Ook dient in iedere aanvraag een deugdelijk monitoringsprogramma opgenomen te zijn. Vervolgprojecten kunnen dan hun voordeel doen met de opgedane ervaringen. Uiteindelijk is het doel om in 2026 een completer voedselweb op basis van getroffen herstelmaatregelen te hebben. Daarbij is er tevens voldoende rust en ruimte gecreëerd voor natuurlijke processen die hard substraat vormen en in stand houden.

Indicatoren:

- aantal gerealiseerde pilots voor verruwde bodemstructuur;
- hectare gerealiseerde biobouwers (schelpdierbanken; zeegrasvelden e.d.);
- toename aantal jonge vissen;
- toename aantal predatoren;
- km² onberoerde Wadbodem;
- toename habitatdiversiteit in sublitoraal gedeelte.

2. Verduurzaming visserijsector

Deze programmeerlijn zet in op het mogelijk maken van initiatieven die voortvloeien uit het convenant Viswad (transitie garnalenvisserij). In aanvulling daarop kunnen aanvragen worden ingediend die andere visserijsectoren verduurzamen, in combinatie met het afstemmen van de omvang van de visserij op de ecologische draagkracht van de Waddenzee. Doel is 25% reductie van de visserijdruk in 2022; dit is de helft van de in het convenant Viswad opgenomen ambitie om in 2027 de visserijdruk te halveren met primair technische maatregelen. Het sluiten van delen van de Waddenzee voor visserij kan onderdeel uitmaken van convenantmaatregelen, mits dat mogelijk is in relatie tot EU-regelgeving. Doelstelling daarvoor is het sluiten van nog eens 6,5% van het gebied, dus bovenop de reeds gerealiseerde 6,5% gesloten delen van de Waddenzee. Met het oog op het meten van de effecten dient dit bij voorkeur plaats te vinden op het niveau van de kombergingsgebieden.

Indicatoren:

- aantal initiatieven verduurzaming visserij;
- toename areaal gesloten gebied;
- % afname bijvangst in kg's;
- % afname bodemberoerende vistechnieken;
- aantal uit de markt genomen garnalenvergunningen;
- het mindere aantal zeedagen voor garnalenvissers op basis van duurzaamheidsplan.

3. Optimaliseren schakelfunctie Waddenzee voor vis en vogels

Veel soorten vogels zijn voor het overgrote deel van hun levenscyclus afhankelijk van de Waddenzee en voor een aantal hiervan staat het broedsucces onder druk. Onder deze derde programmeerlijn passen initiatieven die daar een oplossing voor bieden. Dit houdt in dat deze moeten leiden tot de realisering van de aanwezigheid van een kwalitatief goede mix van habitattypes in voldoende dichtheid en niet te ver van elkaar verwijderd. Doel is het vergroten van de overlevingskansen van (trek)vissen en vogelsoorten die kenmerkend zijn voor het Wad. Voor vissen gaat het er in de eerste plaats om dat de nu nog gesloten 'poorten' tussen de Waddenzee en het kustachterland open komen te staan, met name bij het Balgzandkanaal in Noord-Holland en bij Lauwersoog. Tweede aandachtspunt betreft het optimaal inrichten van het achterland voor trekvisserij. Hiervoor is het nodig dat nog resterende barrières worden weggenomen en dat beheer en inrichting van het achterland wordt afgestemd op de behoeftes van trekvisserij. Kansen liggen onder meer in het realiseren van paai- en opgroeigebieden en het creëren van meer brakwatermilieus en meer geleidelijke overgangen van zoet en zout water. Zowel voor vogels- als visprojecten

geldt dat elke aanvraag voorzien moet zijn van een deugdelijk monitoringsprogramma. Waar relevant dient dit programma bovendien aan te sluiten op de te ontwikkelen overkoepelende gebiedsmonitoring.

Indicatoren:

- toename areaal predatievrij broedgebied;
- toename areaal foerageer- en/of rustgebied;
- toename areaal hoogwatervluchtplaatsen;
- toename areaal paaigebieden;
- aantal vissen per paaigebied/brakwatergebied;
- aantal opgeheven barrières voor trekvisserij;
- aantal vissen dat zoet-zoutovergangen en vispassages passeert;
- toename areaal geleidelijke zoet-zoutovergangen in kilometers;
- toename broedsucces voor 16 van de 60 soorten die afhankelijk zijn van de Waddenzee;
- toename areaal binnendijkse (brakke) broedgebieden;
- aantal initiatieven/maatregelen met internationaal op elkaar afgestemde tellingen met effect in het Waddengebied.

4. Wegnemen externe bedreigingen

Deze programmeerlijn is bedoeld voor initiatieven die externe bedreigingen die afbreuk doen aan de ecologische functies en waarden wegnemen en/of initiatieven die ervoor zorgen dat de belasting met systeemvreemde stoffen van de Waddenzee afneemt. Dergelijke initiatieven dragen dan bij aan behoud en verbetering van de ecologische functies en natuurwaarden van de Waddenzee. Denk aan het anders omgaan met invasieve exoten of zandsuppleties en het reduceren van groene soep (plastics, microplastics, nanodeeltjes e.d.). Een ander voorbeeld is het creëren van omstandigheden waardoor voor de Waddenzee kenmerkende soorten zich kunnen aanpassen aan de klimaatverandering.

Indicatoren:

- reductie aantal of omvang exoten;
- verminderde reductiekans op (scheeps)rampen;
- kilo's verwijderde systeemvreemde stoffen;
- kilo's hergebruikte systeemvreemde stoffen;
- vermindering instroom in kg's systeemvreemde stoffen;
- reductie beroering wadbodems door visserij, baggeren, zandsuppleties in km² of m³/jaar.

5. Onderzoeksprogramma Waddenzee

Cruciaal voor verbetering van het ecosysteem van de Waddenzee is dat er meer kennis komt over het functioneren daarvan. Voor de komende vier jaar gaat het om het beantwoorden van prioritaire kennisvragen over de werking van het ecologisch systeem en het uitvoeren van de kennisagenda. Dit dient bij voorkeur gezamenlijk te gebeuren door kennisinstellingen, overheden en natuurbeheerders.

Indicatoren:

- aantal beantwoorde kennisvragen;
- aantal meetbare doelen en indicatoren.

Projecten en programma's

Voor 2018 zijn de volgende projecten en programma's in beeld (categorie A):

Wij en Wadvogels

Doel is de trek- en broedvogels van de Waddenzee beter te voorzien in zowel in hun voedselvoorziening als leefomstandigheden. Aan het initiatief zijn ook educatieve programma's gekoppeld. Ook is er oog voor het ondersteunen van vrijwilligers om recreanten zorgvuldig te laten omgaan met de leefomstandigheden voor vogels. Het is de bedoeling het project te combineren met de uitvoering van het in opdracht van de overheden ontwikkelde actieplan broedvogels.

Biohut

Het project Biohut kan bijdragen aan herstel van de visstand en de kraamkamerfunctie van de Waddenzee. Een biohut is een biologisch afbreekbare kooi die hard substraat vormt en waarin een beschermd milieu wordt gecreëerd voor het veilig opgroeien van jonge vis. De biohutten kunnen worden geplaatst in de havens of direct langs de kust bij de dijken. Het systeem heeft zich bewezen in de Middellandse Zee en de initiatiefnemers willen dit nu testen voor de Waddenzee. Het project kan gezien worden als een eerste stap ter voorbereiding op vervolgprojecten later.

Viswad

In het kader van de uitvoering van het convenant Viswad werkt het viswadconsortium maatregelen uit die de garnalenvisserij gaan verduurzamen. Onderdeel betreft het uit de markt halen van vergunningen. De opkoopregeling wordt gecombineerd met maatregelen die de visdruk in de andere gebieden niet doen toenemen en met natuurmaatregelen en monitoring.

Kwelderherstel Terschelling

Het areaal kwelders langs de Terschellingse Waddenkust neemt de laatste decennia in omvang af door stelselmatige erosie. Hierdoor gaat de ecologische kwaliteit en maatschappelijke beleving van het kwelderlandschap sterk achteruit. In samenwerking met diverse partijen wordt aan de zuidkant van Terschelling bestaande kwelderrestanten tegen verdere erosie beschermd en (een deel van) het kwelderlandschap kunstmatig hersteld. Afhankelijk van de kwelderlocatie kan ingezet worden op meer klassieke landaanwinningswerken of meer innovatieve technieken waarbij de dynamiek van de kwelder langer in stand gehouden wordt.

Na 2018

In bijlagen B en C zijn de initiatieven opgenomen die in beeld zijn voor na 2018. Hier wordt er mee volstaan deze kort te benoemen.

Categorie B: Voor zowel de 'Pilots herstel biobouwers' als de 'Kennisagenda natte Wad' kan in 2018 voorbereidend werk worden gedaan om ze beslisrijp te maken.

Categorie C: De initiatieven 'Anders omgaan met bagger en slib' en 'Verduurzaming visserij in Waddenhavens' kunnen worden verkend op kansrijkheid.

4. Programmeerlijnen Vitale kust en Afsluitdijk

Voedsel, veiligheid en natuur zijn bouwstenen voor een Vitale kust. Kansen liggen met name in het combineren van initiatieven op het gebied van kustverdediging, natuurontwikkeling, vismigratievoorzieningen, toerisme en duurzame landbouw. Een integrale benadering kan een extra impuls geven voor de regionale economie, de ecologische kwaliteit en daarmee de vitaliteit van het kustgebied. Het gaat hier dus voornamelijk om integrale projecten die de kustzone vitaler maken.

Programmeerlijnen

1. Ontwikkelen van een samenhangende kust

Het open landschap van het Waddenkustgebied heeft zich in de loop van honderden jaren ontwikkeld door verkweldering, ophogingen en bedijkingen. Het is één van de oudste door mensenhanden gevormde landschappen van Noordwest-Europa. Het open landschap wordt afgewisseld door dorpen, buurtschappen en steden. De uitdagingen in het gebied zijn groot. Van klimaatadaptatie, veranderende landbouw en bevolkingskrimp tot het versterken van de ecologische structuren en zoeken naar mogelijkheden voor nieuwe economische dragers zoals recreatie en toerisme.

Het tempo en de hevigheid waarin de klimaatverandering om een hernieuwde aanpak vraagt is nieuw. Van Den Helder tot Delfzijl zijn grote en minder grote fysieke ingrepen noodzakelijk. Hetzelfde geldt voor de Waddeneilanden. Maatwerk is nodig om de kust vitaal te maken en vooral te houden. De plannen rondom de Afsluitdijk en andere innovatieve waterveiligheidsprojecten vormen inmiddels een internationaal aansprekend voorbeeld.

De programmeerlijn richt zich niet slechts op de kustlijn, maar wil de nadruk leggen op het creëren van samenhang in de planvorming en uitvoering. Het zorgen voor wederzijdse versterking, zowel thematisch als geografisch, is een belangrijke opgave voor de regio. De programmeerlijn is daarom bedoeld voor projecten en programma's die schaal, structuur en focus brengen in de veelheid aan initiatieven, ook om de vitaliteit in het gebied structureel te versterken.

Indicatoren:

- aantal meters toename van multifunctionele kustverdediging;
- het aantal ontwikkelde of herstelde elementen rondom kustverdediging met maatschappelijke meerwaarde (sociale cohesie);
- omvang van het gebied waarin schaal en samenhang is aangebracht;
- aantal bruto gecreëerde (structurele) arbeidsplaatsen;
- toename nieuwe netwerken of versterking bestaande netwerken;
- omvang uitgelokte (publieke en private) investeringen.

2. Versterking c.q. herstel van ecologische verbindingen tussen Wad en achterland

De huidige inrichting van de kustverdediging houdt, naast het water, vaak ook de ecologische ontwikkeling tegen. Dit geldt met name het onderwaterleven. Het afgenomen aanbod aan zoet-zoutovergangen over de afgelopen decennia heeft een wissel getrokken op de ecologische relatie tussen de Waddenzee en het achterland. Dat heeft tot grote ecologische schade geleid. Deze tweede programmeerlijn is expliciet bedoeld voor projecten gericht op herstel van ecologische verbindingen tussen zout en zoet. Ook initiatieven gericht op het realiseren van brakke getijdegebieden en het terugdringen van de vogelverstoring (rust) en vergroten van hun leefgebieden (voedsel) vallen hieronder.

Indicatoren:

- aantal hectare predatievrij broedgebied;
- aantal hectare foerageer- en/of rustgebied;
- aantal hectare hoogwatervluchtplaatsen;
- aantal hectare paai, doortrek en opgroeigebieden voor trekvis;
- toename geleidelijke zoet-zoutovergangen in kilometers;
- toename broedsucces voor 16 van de 60 soorten die afhankelijk zijn van de Waddenzee;
- aantal hectare binnendijkse (brakke) broedgebieden;
- oppervlakte getijdegebied.

3. Stimuleren van zilte landbouw

Verzilting van agrarische gronden neemt in bepaalde gebieden langs de Waddenkust sterk toe. Slechts tegen zeer hoge kosten kunnen daar de huidige landbouwactiviteiten een toekomst behouden. In het Waddengebied is veel kennis ontwikkeld over zoutresistente gewassen. Internationaal wekt dit veel interesse. Er ontstaan kansen voor nieuwe (export)markten en producten.

Bijzonder is dat zoutresistente landbouwproducten een nieuwe, aangename smaak kunnen toevoegen aan bestaande producten. Van aardappel tot aardbei. Er lijken daarmee kansen te ontstaan om nieuwe onderscheidende landbouwproducten te produceren. Producten die hun identiteit zowel geven als ontleen aan een vitale Waddenkust, maar ook kansen creëren voor nieuwe afzetmarkten in binnen- en buitenland.

Een robuust, verscheiden en betrouwbaar aanbod aan zilte producten is de basis voor een nieuwe markt. Deze programmeerlijn is bedoeld voor projecten die zich richten op de ontwikkeling van zowel de vraag- als de aanbodzijde van zilte landbouw. Denk aan projecten die de meest gewenste zilte producten determineren en daar een markt voor creëren. Plus deze producten weten te koppelen aan de identiteit van het Waddengebied. Een integrale benadering wordt extra ondersteund. Zo liggen er bij de transformatie naar meer zilte landbouwgronden kansen om ook natuurdoelstellingen mee te nemen.

Indicatoren

- aantal betrokken ketenpartijen;
- aantal hectares aan zilte landbouwgronden;
- aantal betrokken agrarische ondernemers;
- omvang maatschappelijke winst door omschakeling naar zilt(er) waterbeheer;
- omvang ecologische winst door omschakeling naar zilt(er) waterbeheer.

Projecten en programma's 2018

Voor 2018 zijn de volgende projecten en programma's in beeld (categorie A):

Ruim baan voor vissen 2.0

Centraal hierin staat het optimaliseren van het rendement van eerder gedane investeringen in vismigratievoorzieningen door het verbeteren van de inrichting van het kustachterland als paai-, opgroei- en doortrekgebied voor trekvis. Specifieke aandacht zal uitgaan naar zowel meer geleidelijke zoet-zoutovergangen als brakwatergebieden. Tevens worden maatregelen getroffen voor versterking van de sportvisserij. Het project bestaat uit diverse deelprojecten, waaronder 'Vissen voor Verbinding' en 'Sud Ie fase 3'. Deze moeten in 2018 tot uitvoering komen via meekop-

peling met andere projecten die in 2018 worden uitgevoerd. Alle deelprojecten binnen 'Ruim baan voor vissen 2.0' zijn gericht op ecologisch herstel én regionale economische ontwikkeling van de Waddenzee en achterliggende wateren.

Gebiedsontwikkeling Kornwerderzand

Door de gebiedsontwikkeling Kornwerderzand wordt de laatste onmisbare schakel in het totaalprogramma De Nieuwe Afsluitdijk afgerond. Een brede regio heeft de ambitie de sluis en vaarweg te verbreden en de verkeersbruggen te vervangen. Hierdoor ontstaat een verbeterde ontsluiting van toeristische trekpleister Kornwerderzand. Dankzij deze ingrepen worden attracties als het Kazemattenmuseum, de Vismigratierivier uitstekend bereikbaar, niet in de laatste plaats door het in ere herstellen van de (cultuur)historische Noord-Zuid en Oost-West verbindingen. Omdat er in de gebiedsontwikkeling tevens veel aandacht wordt besteed aan de verbetering van de ruimtelijke kwaliteit en de toegang tot de deels monumentale en deels verbrede schutsluis, kan weer een rondje Kornwerderzand worden gemaakt. De verbreding en verdieping van de sluis op Kornwerderzand maakt het bovendien mogelijk dat nieuwe en vernieuwde megajachten en coasters kunnen passeren.

De verbeterde toegankelijkheid creëert een spin-off op een groot aantal fronten. In de driehoek Makkum-Kornwerderzand-Harlingen worden ruim 300 nieuwe structurele arbeidsplaatsen in deze sector gerealiseerd. Ook ontstaan er door toedoen van nieuwe initiatieven en verdere uitbreidingsplannen in de jachtbouw indirect circa 200 banen. Bovendien biedt het de noordelijke jacht- en scheepsbouw de mogelijkheden om verder te innoveren en haar productieprocessen te verduurzamen hetgeen de waddenregio ten goede komt.

Ontwikkelingsprogramma Harlingen

De stad Harlingen is in ontwikkeling. Grote projecten als de Gebiedsontwikkeling N31 en Willems haven brengen nieuwe impulsen met zich mee die de betekenis van de stad voor de omgeving en het Waddengebied als geheel versterken. Er is een programma in ontwikkeling om de samenhang in de deelprojecten te duiden. Voor 2018 staan er plannen op stapel voor onder meer een zaagtandsteiger, Westerzeedijk en de verdere ontwikkeling van de Willems haven. In de bijlage zijn

Living Lab Duurzame Energie

In 2011 is de ambitie vastgelegd om van de Afsluitdijk een kraamkamer van innovatie en duurzaamheid te maken. Met hulp van onder meer het Waddenfonds zijn projecten rondom Blue Energy en getijdenenergie tot stand gekomen. Door de samenwerking tussen Rijk en regio is een klimaat geschapen waar nieuwe innovaties op af komen. Zo heeft ook het (hoger) onderwijs de Afsluitdijk gevonden. Vanuit die optiek transformeert de kraamkamer naar een living lab op het gebied van duurzame energie, waarbinnen innovaties worden ontwikkeld zoals Osmose, Getijden Off Grid'-technieken, Solaroad, Onderwater Kites en drijvende zonnepanelen voor groot water. Daarbij werken en leren kennisinstellingen, bedrijven en overheden van elkaar om ontwikkelingen te versnellen.

Verzilting

In 2018 wordt met de nu reeds bekende projectinitiatieven zoals SalFar, Zoet-Zout Knooppunt, Waddenacademie/VHL en het initiatief van PRW nabij het Lauwersmeergebied, met het opgaveteam gewerkt aan een compleet uitvoeringsprogramma voor mogelijke aanpassingen in de kustzone die zich richten op toenemende verzilting en de effecten daarvan op de landbouw. Binnen de regio wordt gewerkt aan een 'regiomakelaar' die de initiatieven en kennisvragen bijeen moet brengen en afstemt op landelijke vraagstukken vanuit het Deltaprogramma zoals de zoetwatervoorziening en het Deltaplan Agrarisch Waterbeheer.

Na 2018

In bijlagen B zijn de initiatieven opgenomen die in beeld zijn voor na 2018. Hier wordt ermee volstaan deze kort te benoemen. Holwerd aan Zee beoogt de leefbaarheid van Holwerd en

Noordoost Fryslân, de beleving van het Werelderfgoed en de natuur een impuls te geven door weer een verbinding te leggen tussen Holwerd en de Waddenzee. In 2018 worden diverse nadere verkenningen uitgevoerd. Voor 'Gebiedsontwikkeling Wadden & Duinen' kan in 2018 eveneens voorbereidend werk worden gedaan om het initiatief beslisrijp te maken, net als voor de Gebiedsontwikkeling Noordpolderzijl en de 'Gebiedsontwikkeling/programma Lauwersmeer'. De laatste is een brede gebiedsopgave gericht op verduurzaming van het Lauwersmeergebied.

In bijlage C zijn de projecten 'Poort van Fryslân' en 'Vitale Wadden' opgenomen. Ten aanzien van het eerste project is relevant dat in het lopende programma De Nieuwe Afsluitdijk veel projecten op en rond de Afsluitdijk worden gerealiseerd. In 2018 wordt samen met de streek een verdere planuitwerking gemaakt voor het gebied tussen Harlingen, Kornwerderzand en Makkum, waarbij via integrale gebiedsgerichte aanpak aansluiting wordt gezocht bij onder meer de toeristisch-recreatieve ontwikkeling op de Afsluitdijk. Het knooppunt Zürich is hierin een belangrijk knooppunt o.a. qua autoverkeer en OV waarbij wordt ingezet op kwaliteitsverbetering.

De pilot Vitale Wadden heeft als doel om een aantal partijen die actief zijn in de Friese Waddenkust (gemeenten, dorpsbelangen, cultuurorganisaties, woningbouwverenigingen, etc.) aan elkaar te verbinden tot het 'Samenwerkingsverband Vitale Waddenkust' en tot bundeling en uitvoer van diverse individuele projecten te komen. Dit als voorloper en mogelijke opschaling naar het overige deel van het Waddengebied.

5. Programmeerlijnen Havenontwikkeling en natuurverbetering

Binnen deze majeure opgave ligt de prioriteit bij innovatieve maatregelen die een verdere duurzame ontwikkeling van de havens mogelijk maken en waar gelijktijdig ook de natuur in het Waddengebied beter van wordt. Daarnaast is er ruimte voor vernieuwende initiatieven die een substantiële bijdrage leveren aan de transitie naar een duurzame economie en een duurzame energiehuishouding. De aandacht gaat primair uit naar het ontwikkelen van programma's en projecten die als 'game changers' zijn te kwalificeren. Dit impliceert dat het moet gaan om vernieuwende maatregelen, waarvan een belangrijke economische impuls uitgaat en die tegelijkertijd een substantiële bijdrage leveren aan ecologie. De projecten en programma's spelen tevens in op de transitie naar een circulaire economie of duurzame energievoorziening. De prioriteit ligt daarbij bij initiatieven van de grotere (industrie-)havens omdat hiervan naar verwachting de grootste economische impuls uitgaat. Niettemin zijn initiatieven in de kleinere havens ook mogelijk onder de programmeerlijnen 2 en 3. Waar het gaat om kleinere projecten qua impact, schaal en financieren kunnen deze overigens een beroep doen op de reguliere thematische openstellingen van het Waddenfonds.

Voor de uitwerking van deze opgave worden drie programmeerlijnen onderscheiden, waarbij de volgorde de prioriteit aangeeft. De rangschikking is gemaakt op basis van de impact op economie en ecologie.

Programmeerlijnen

1. *Bouwen met de natuur*

Deze programmeerlijn richt zich op het ondersteunen van programma's waar havenontwikkeling hand in hand gaat met versterking van de natuurwaarden in het Waddengebied. Bij optimalisatie van de bestaande haventerreinen, bijvoorbeeld die van Harlingen en Den Helder, is er behoefte aan aanpassing van de havenmond. Daarbij wordt gezocht naar oplossingen waar de natuur ook beter van wordt (Building with Nature). Economisch gaat het om maatregelen gericht op het optimaliseren van de (diep)zeeruimte in de havens in relatie tot het stimuleren van havengebonden bedrijvigheid. Het is uitdrukkelijk de bedoeling dat de natuurwaarden in de Waddenzee geen nadelige invloed ondervinden van havenactiviteiten, maar integendeel, deze juist versterken.

Grootste opgave ligt bij de verdere ontwikkeling van de haven van Den Helder. Daarvoor wordt in 2018 met een haalbaarheidsstudie verkend in hoeverre een ander ontwerp van de havenmonding kan leiden tot het vergroten van de nautische ruimte door middel van toepassing van de principes van het 'Building with Nature' concept. Vanwege het innovatieve karakter hiervan is het generen en delen van kennis met andere Waddenhavens van belang. De uitkomst van de haalbaarheidsstudie Den Helder zal mogelijk kennis opleveren die door andere havens met een vergelijkbare opgave toegepast kan worden.

Indicatoren:

- reductie negatieve effecten van baggeren;
- toename habitats (soorten en habitattypen);
- aantal gecreëerde arbeidsplaatsen (havenmonitor);
- toegevoegde waarde in euro's (havenmonitor);
- toename areaal haven door toepassing principes building with nature.

2. Transitie naar duurzame en fossielvrije haven economie

Onder de tweede programmeerlijn vallen concrete projecten en programma's die de transitie naar een circulaire economie en een duurzame energievoorziening - ook in de havens zelf - ondersteunen of versnellen én die een additionele inspanning leveren ter vermindering van de belasting van de kwetsbare natuur in de Waddenzee. Daarbij wordt ingezet op kennisintensieve en innovatieve verduurzamingsinitiatieven die 1) recht doen aan de specifieke ligging en mogelijkheden van de havens, 2) aangrijpen op de specialisatie van de havens op basis van 'natuurlijke' economische kracht en die 3) de (economische) potentie hebben de transitie naar een duurzame en fossielvrije haven economie te versnellen.

Ingezet wordt op reductie van de uitstoot van CO₂ en andere verontreinigingen. De ambitie met betrekking tot de CO₂-uitstoot in de havens is in lijn met de ambities van het regeerakkoord dat zich richt op 49 - 55% CO₂-reductie in 2030. Voor de programmaperiode wordt gestreefd naar een reductie van 15% tot 20% van de CO₂-uitstoot in de havens tot 2026. Hieraan kunnen bijvoorbeeld initiatieven bijdragen met betrekking tot vergroening van het havengebonden transport en het toepassen van de daarvoor benodigde schone technologieën. Initiatieven van de haven die de overgang van hun economische sectoren naar meer circulariteit faciliteren dragen hier ook aan bij. Ook innovatieve initiatieven die bijdragen aan de energietransitie van de havens zelf en relatie hebben met de circulaire economie passen onder deze programmeerlijn.

Het oog is vooral gericht op pilots die als 'gamechangers' gekwalificeerd kunnen worden en die op basis van een succesvolle uitvoering tot grootschalige uitrol - bij voorkeur zonder subsidie - kunnen leiden. Het moet nadrukkelijk gaan om additionele maatregelen die verder gaan dan wat al wettelijk verplicht is. Een gezamenlijk programma van de grotere (industrie-)havens om hier invulling aan te geven heeft de voorkeur.

Indicatoren:

- percentage emissiereductie met betrekking tot CO₂, NO_x, SO₂ en fijnstof;
- vermindering van andere relevante emissies (%);
- vermindering van warmtelozing (%);
- toename groene grondstof (%);
- aantal gecreëerde arbeidsplaatsen (havenmonitor);
- toegevoegde waarde in euro's (havenmonitor).

3. Duurzame ontwikkeling van de havens

Deze programmeerlijn beoogt de toepassing van maatregelen te stimuleren die:

- de impact van de haven op de omgeving verkleinen;
- qua milieumaatregelen verder gaan dan wat wettelijk verplicht is;
- de biodiversiteit en de Waddengerelateerde natuurwaarden in en rond de havens versterken.

Het streven is gericht op het realiseren van een koploperspositie ten aanzien van verduurzaming van de Waddenhaven. De aandacht gaat met name uit naar versnelling naast of aanvullend op de al ingezette koersen per haven. Kansen liggen in het feit dat de Waddenzeehavens om de twee jaar een aanvraag moeten indienen om de Ecoport-certificering te behouden. Ingezet wordt op de ontwikkeling van een samenhangend en robuust programma, bij voorkeur van de Waddenhavens gezamenlijk. Maatregelen in alle havens, dus ook de kleinere, kunnen binnen deze programmeerlijn worden gestimuleerd.

Indicatoren:

- aantal hectares nieuwe natuur in de havens;
- toename aantal voor de Waddenzee kenmerkende soorten in de havens;
- aantal toegekende ecoportcertificaten voor maatregelen met betrekking tot biodiversiteit of voor milieumaatregelen die verdergaan dan verplicht;
- verminderen geluidsoverlast;
- verminderen toename van exoten;
- verminderen lichthinder havens (in lux).

Projecten en programma's 2018

Gezien het beperkte budget in relatie tot de forse financiële omvang van kansrijke initiatieven gaat de voorkeur uit naar de uitvoering van een stevig samenhangend programma. Dit vergt de nodige aanlooptijd. Op dit moment zijn geen projecten of programma's in beeld die voldoen aan het IKW en voor 2018 uitvoeringsgereed zijn.

Na 2018

In 2018 worden de projecten 'Building with Nature Den Helder' en 'Havenontwikkeling Delfzijl' verkend op kansrijkheid (zie Bijlage B).

6. Programmeerlijnen

Eems-Dollardgebied in balans

De uitdaging voor de Eems-Dollard en het aanliggende kustgebied met zeehavens en bedrijventerreinen ligt zowel op ecologisch als economisch terrein. De inzet richt zich op het realiseren van een gezond en veerkrachtig systeem, dat voldoende ruimte biedt voor een duurzame (door)ontwikkeling van havens en bedrijventerreinen. De ecologische opgaven betreffen in het bijzonder de noodzaak tot een ingrijpende verbetering van het watersysteem. Door een te veel aan slib is er momenteel namelijk sprake van ernstige vertroebeling van het water. Daarnaast zijn er te weinig geleidelijke overgangen tussen land en water. Op economisch terrein biedt met name het vergroenen van het industriecluster in het Eems-Dollardgebied kansen.

Programmeerlijnen

1. Creëren van estuariëne overgangszones en zoet-zoutverbinding

Belangrijk onderdeel van het programma Eems-Dollard 2050 is het creëren van een natuurlijke overgang tussen land en water. Het systeem is door dijkversterkingen en verleggingen opgesloten geraakt en de overgang tussen land en water verhard. De komende jaren wordt invulling gegeven aan het realiseren van een robuuste zoet-zoutverbinding in combinatie met een binnendijkse overgangszone in het estuarium. De inmiddels gestarte projecten richten zich op het inrichten van brakke zones. Hierin krijgen niet alleen slib, natuur en zilte landbouw een plek, ook worden kwelders ingezet voor slibvang en een grotere biodiversiteit. Verder worden natuurmaatregelen gekoppeld aan dijkversterkingen, zoals het aanleggen van broedgelegenheden, foerageergebieden en hoogwatervluchtplaatsen.

Indicatoren:

- hectares overgangszone (doel voor gehele gebied is tussen 600 en 2000 hectare);
- economische- c.q. natuurfunctie van het gebied;
- verbinding met achterland (zoet-zoutovergang /vismigratie);
- getijdengebied of alleen brakke zone;
- betrokken partijen.

2. Onttrekken van slib

Het Eemsestuarium is te troebel waardoor in het systeem te weinig voedsel geproduceerd kan worden. In 2016 is daarom het programma Eems-Dollard 2050 opgesteld, waarin ook een streefbeeld is geformuleerd. Kern van de oplossing voor een gezonder systeem ligt in twee onderdelen: slib verwijderen uit het systeem en het inrichten van estuariëne overgangszones. Voor het verwijderen van slib uit het systeem is de focus gericht op het weer laten meegroeien van platen in het systeem en op het creëren van gebieden waar slib kan bezinken. Dit laatste kan onder andere door in de kustzone overgangszones te creëren. Rijkswaterstaat onderzoekt waar slib in het systeem ingevangen kan worden. Ook zijn initiatieven opgezet om slib als bouw materiaal in te zetten. Belangrijkste pijlers zijn het ophogen van landbouwgronden en het inzetten van slib voor kustverdediging. Voor vrijwel alle initiatieven zijn in 2017 de eerste pilots gestart.

Indicatoren:

- De (potentiële) hoeveelheid ingevangen slib;
- De economische waarde van het product (dijkenklei, landbouw waarde, bouwelementen);
- Combinaties tussen bedrijfsleven en overheid.

3. Vergroening van de chemie

Het chemiecluster in de Eemsdelta maakt circa 15% van de Nederlandse chemische producten en biedt werkgelegenheid aan 5.000 mensen. Daarmee spelen de havenindustrieterreinen in de Eemsdelta een belangrijk rol in de Waddeneconomie. Een recent door de Waddenacademie uitgebrachte economische review laat zien dat de havenindustriegebieden daarbij tevens de motor vormen voor de verduurzaming van het gebied.

Een consortium van GSP, AkzoNobel en SBE presenteert in 2018 een programma over de vergroening van de chemie in het Eems-Dollardgebied dat nauw aansluit bij deze programmeerlijn. Voor een gezonde toekomst zet het chemiecluster in op een positieve impact. Het streefbeeld is om als eerste chemiecluster in 2050 de CO₂-emissie naar nul te brengen en de milieudruk op andere vlakken tot een minimum te reduceren door toe te werken naar duurzame bedrijvigheid. Het cluster zet daarbij in op versnelling. Reguliere (vervangings)investeringen in gangbare technologie zijn onvoldoende, terwijl investeringen in collectieve energie-infrastructuur en gamechanging technologie moeilijk tot stand komen vanwege het risicoprofiel (waaronder vele belanghebbenden, technisch risico's en onzekerheid) en het daarmee samenhangende financiële risico. Tegelijkertijd zijn de impact, uitstraling en voorbeeldwerking enorm.

Het chemiecluster zet in op vier sporen:

1. warmtenetten
2. waterstofeconomie
3. bioraffinage
4. circulaire economie.

De beoogde initiatieven hebben veelal een innovatief karakter en moeten bijdragen aan de versnelling van de transitie van het industriecluster. De directe impact van pilot-, proef- en 'first-of-a-kind'-projecten zal overigens bescheiden zijn. Het werkelijke potentieel wordt namelijk pas zichtbaar bij herhaling en opschaling.

Voor het beoordelen van initiatieven kan vooralsnog gedacht worden aan de volgende indicatoren:

- bijdrage aan de transitie vergroening industrie;
- herhalings- en opschalingspotentieel in termen van
 - CO₂-reductie;
 - vermindering van andere relevante emissies en warmtelozing;
 - toename inzet hernieuwbare en circulaire grondstoffen en energie;
 - werkgelegenheid;
 - bruto toegevoegde waarde.

Projecten en programma's 2018

Kustontwikkeling Delfzijl-Oterdum-Termunten

Met de realisatie van het eerste deel van de Groote Polder bij Termunten door Groninger Landschap ontstaat de mogelijkheid om een robuuste overgangszone te creëren. Daarbij wordt een zoet-zoutverbinding en vismigratie gerealiseerd in combinatie met het omleggen van het spui en de ontwikkeling van een recreatiesluis. Hierdoor verbetert ook de leefbaarheid in het centrum van Delfzijl.

Ophogen landbouwgronden

Vanuit het programma Eems-Dollard 2050 wordt naast de eerste pilots voor het nuttig toepassen van slib, gewerkt aan grootschaliger toepassing c.q. ophoging van landbouwgronden. Een groot deel van het uit het systeem te halen sediment kan verwerkt worden in dijken en voor het ophogen van landbouwgronden. Voor de dijkenbouw is de pilot kleirijperij in combinatie met Groene Dollarddijk ingezet. Voor het ophogen van landbouwgronden wordt een pilot ontwikkeld onder leiding van Waterschap Hunze & Aa's. Laag gelegen graslanden, waar vaak sprake is van veenoxidatie door bemaling, worden zo opgewaardeerd tot hoogwaardige akkerbouwgebieden, waardoor peilen niet verder naar beneden bijgesteld hoeven te worden.

Programma vergroening chemie

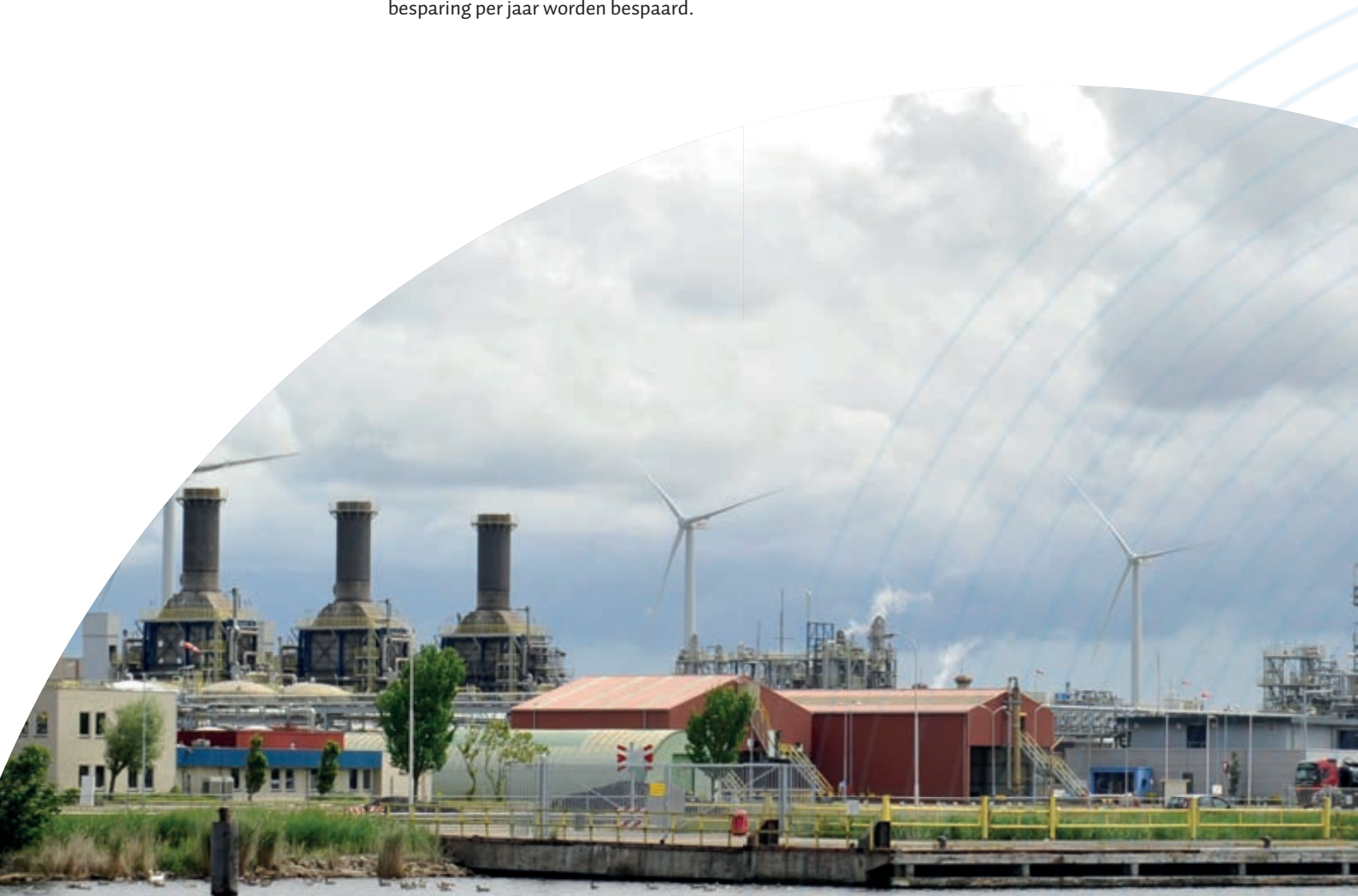
Met het oog op de vergroening van de chemie zijn inmiddels vanuit een consortium verschillende projectgroepen geïnitieerd. Voor 2018 is voorzien dat de volgende projecten uitvoeringsgereed worden gemaakt: Waterstof backbone, Demo waterelektrolyse voor Groene waterstofproductie in de Eemsdelta, Demo groene grondstoffen voor biomethanolproductie, Van CO₂ naar groene grondstoffen door middel van grootschalige algenteelt, en Restwarmte-integratie op het ChemiePark. In het programma is een indicatieve planning opgenomen van diverse initiatieven. Voor projecten anders dan die in bijlage A wordt naar dit programma verwezen.

Waterstof backbone

Een H₂ Backbone brengt de stap naar een waterstofeconomie in het Noorden dichterbij door het faciliteren van lokaal transport. Daarnaast zorgt hoogwaardige en grootschalige toepassing van H₂ in de industrie voor versnelling van de waterstofeconomie als geheel. Het resultaat van dit pilotproject is een leidingsysteem van ca. 1,5 km dat een aantal partijen aan elkaar verbindt om waterstof op een veilige wijze in te voeren, te transporteren en af te voeren. Het project leidt ertoe dat er minder aardgas wordt gebuikt in het chemiecluster en waterstof hoogwaardig gebruikt wordt.

Demo waterelektrolyse voor Groene waterstofproductie in de Eemsdelta

Dit initiatief omvat het realiseren van een eerste grootschalige en flexibele H₂O-elektrolyse. Daarmee kan 1) flexibiliteit geboden worden aan het energiesysteem om elektriciteit uit zon-PV en windturbines in te passen, 2) de chemie worden voorzien van CO₂-vrije grondstof, en 3) de mobiliteitssector tegen lage kosten H₂ geleverd krijgen. Het project resulteert in een 20 tot 30 MW elektrolysefabriek (pilot) en infrastructuur voor de levering waterstof en zuurstof. Door vervanging van conventionele H₂-productie uit aardgas kan zo naar verwachting 30 – 45 kt CO₂ besparing per jaar worden bespaard.

Demo groene grondstoffen voor biomethanol productie

Bio-methanol is een duurzaam (eind)product en wordt nu ingezet als biobrandstof ter vervanging van fossiele benzine. Op termijn zal ook de chemie bio-methanol als vervanger voor reguliere methanol gaan inzetten. Het project beoogt de verduurzaming van de chemie te versnellen door een gesloten systeem van lokale biomassastromen voor de productie van biomethanol te ontwikkelen. Daarbij worden alle reststromen nuttig aangewend.

Van CO₂ naar groene grondstoffen door middel van grootschalige algenteelt

Omega Green b.v. experimenteert met een nieuw ontwikkeld teeltsysteem van algen op een schaal van 2.500 m² op de locatie van Engie in de Eemshaven. Een commercieel project is al snel 100 hectare groot (factor 400). In dit samenwerkingsproject draait het om 1) de vastlegging van CO₂ uit rookgassen met behulp van algen, 2) ketenintegratie door middel van de teelt van schaal en schelpdieren, 3) bioraffinage bij opschaling, en 4) de productie van grondstoffen voor chemie in samenwerking met Photanol.

Restwarmte-integratie op het ChemiePark Delfzijl

Doel van het project is het realiseren van een infrastructuur voor het transport van restwarmte tussen bedrijven en de conversie van laagwaardige restwarmte naar nuttige warmte. In eerste instantie betreft het de aanleg van basisinfrastructuur tussen twee bedrijven (Delamine en AkzoNobel). Vervolgens kan meer restwarmte van andere installaties op het chemiepark worden ingevoerd en kan de uitstoot van CO₂ nog verder worden verminderd.

Na 2018

In de bijlagen B en C zijn de initiatieven opgenomen die in beeld zijn voor na 2018. Voor Categorie B geldt dat voor zowel de initiatieven 'Kwelderontwikkeling / slibvang Dollard' als 'Nuttig toepassen slib op landbouwgrond' in 2018 voorbereidend werk kan worden gedaan om ze beslisrijp te maken. Ten aanzien van Categorie C werkt het consortium van GSP, AkzoNobel en SBE aan een verdere uitrol van het programma 'Vergroening Chemie' om voor 2019 nieuwe projecten indieningsgereed te maken.

7. Programmeerlijnen Versterken en vermarkten Werelderfgoed

Er zijn tal van kansen om het Waddengebied in al zijn verscheidenheid nog beter op de toeristische kaart te zetten en toeristisch te versterken. Hierbij is het uitgangspunt dat de bestemming Werelderfgoed Waddenzee bestaat uit Waddenzee, de Waddeneilanden en het kustgebied, elk met ook eigen uitdagingen en karakteristieken. De majeure opgave zet in op het beter benutten van het UNESCO-predicaat, gekoppeld aan de Deens-Duitse-Nederlandse Strategie 'Duurzaam Toerisme in de Bestemming Werelderfgoed Waddenzee'. Om hier handen en voeten aan te geven, wordt gewerkt aan een overkoepelende aanpak. Daarbij wordt het gebied via één Waddenmerk door alle belangrijke stakeholders op een aansprekende wijze zowel nationaal als internationaal onder de aandacht gebracht. In het verlengde hiervan zal doelgericht gewerkt worden aan het verbeteren en versterking van de bekendheid van het gebied en het vergroten van de beleving van bezoekers. Het toeristisch-recreatieve product zal zowel kwalitatief als kwantitatief worden versterkt. Tevens zullen nieuwe, innovatieve, producten worden ontwikkeld.

Programmeerlijnen

1. Vermarkten

Het predicaat UNESCO Werelderfgoed voor de Waddenzee is een parel die nog niet volledig ontkend is. Door gericht in te spelen op deze eervolle vermelding, kan het gebied nog meer bezoekers trekken en nog bekender worden. Hiervoor wordt gebruik gemaakt van de door de stakeholders opgestelde Merkgids Waddenzee Werelderfgoed. Deze is tot stand gekomen in het kader van de verkiezing van de Waddenzee tot 'Mooiste natuurgebied'. Het gebied wordt via het merk 'Waddenzee Werelderfgoed' op een aansprekende wijze, zowel nationaal als internationaal, onder de aandacht gebracht.

Door het leggen van inhoudelijk verbindingen ontstaat een samenhangend verhaal tussen kust, zee en eilanden om vervolgens op eenduidige wijze te vermarkten. Zo ontstaat een compleet pakket waarin voor meerdere doelgroepen iets te vinden is. Deze aanpak moet leiden tot meer bekendheid en zichtbaarheid, met in het verlengde hiervan meer bezoekers en hogere bestedingen.

Projecten ondersteunen deze gezamenlijke branding, waarbij er voldoende ruimte moet zijn voor een eigen gezicht. Daarnaast is binnen de positionering ruimte nodig voor co-branding, denk aan Marketing Afsluitdijk, Mooiste Natuurgebied van Nederland, Nationale Parken van Wereldklasse, NBTC metrolijnen en trilaterale marketing Werelderfgoed Waddenzee.

Uiteindelijk moeten al deze activiteiten passen binnen het unieke UNESCO-predicaat en bovendien inhoudelijk bijdragen aan de destinationmarketing van het gebied als geheel. Van belang is dat de lopende marketingactiviteiten in kaart wordt gebracht en inzichtelijk worden gemaakt hoe ze zich tot elkaar verhouden en waar mogelijk versterken.

Indicatoren:

- toegenomen Merkbekendheid Waddenzee Werelderfgoed;
- toegenomen zichtbaarheid van het Merk in het gebied;
- toegenomen bewustzijn met betrekking tot waarden en karakter van het gebied;
- toegenomen waarderingcijfer voor de bestemming Werelderfgoed Waddenzee;
- toegenomen bezoekersaantallen (dag- en verblijf).

Afsluitdijk Wadden Center

2. Versterken

Doel van het deelprogramma is de bezoekers aan de Waddenregio een betere beleving van Werelderfgoed Waddenzee te bieden. Dat Lonely Planet Texel in 2016 heeft benoemd tot Europese topbestemming maakt duidelijk dat de kwaliteit van het Waddengebied internationaal al wordt erkend. Daarom is dit deelprogramma vooral gericht op het vergroten van de beleving van de kernkwaliteiten van het Waddengebied zoals natuur, landschap en (cultuur)-historie.

Het Waddengebied heeft heel veel te bieden, maar het beschikbare aanbod is deels nog slecht ontsloten en de kwaliteiten van het gebied is bij velen nog onbekend. De eilanden zijn de grote trekkers, het kustgebied ziet men over het algemeen niet als onderdeel van de Waddenregio. Terwijl juist dáár de strijd tegen de zee nog steeds in het landschap staat te lezen en onderwerp is van veel verhalen. Het vereist enige studie van het gebied om zicht te krijgen op het toeristische aanbod.

Door het ontwikkelen van nieuwe producten, het verbeteren van het bestaande aanbod en het gastheerschap zullen bezoekers het bezoek aan Werelderfgoed Waddenzee intensiever gaan beleven, waardoor mensen langer blijven en meer besteden. Kansen hiertoe liggen zowel in het versterken van de kwaliteit van het aanbod als het verknopen van voorzieningen en projecten. Gezien de aard van het gebied wordt gestreefd naar duurzaam toerisme.

De Waddenprovincies hebben in 2017 een alliantie van diverse organisaties verzocht om een programma kusttoerisme op te stellen als bouwsteen voor de nadere invulling van de programmeerlijn. In deze alliantie participeren onder meer vertegenwoordigers van marketingorganisaties, natuur- en landschapsorganisaties en de stichting Sense of Place. Samenwerking van onderop staat centraal: betrokkenen moeten optimaal bereikt en bediend worden om tot gezamenlijke kwaliteitsversterking te komen. Een samenwerking met de kennisinstellingen en scholen ligt voor de hand, bijvoorbeeld om algemene kennis over trends en doelgroepen neer te laten dalen. Daarnaast kan in samenwerking met marketingorganisaties bezoekerservaringen worden verzameld, met als vervolgstap het vertalen hiervan naar verbeteringen van het aanbod.

Speerpunten zijn:

Het product op orde: accommodatie, gastronomie, activiteiten en routes

Het toeristisch-recreatief vermarkten van een gebied is alleen succesvol als men daadwerkelijk het gebied kan beleven. Hiervoor is het van belang dat het product op orde is. Zo zijn accommodatie en gastronomie twee van de belangrijkste argumenten op grond waarvan mensen besluiten een gebied daadwerkelijk te bezoeken en hoe lang men er wil verblijven. Bovendien zijn dit belangrijke factoren als het gaat om het creëren van banen. Over het algemeen geldt dat de kwantiteit voldoende is, maar aan de kwaliteit is veel te verbeteren. Daarnaast is samenwerking van groot belang. Er liggen nog uitdagingen op het vlak van doorverwijzen, afspraken over openingstijden, gastheerschap, gezamenlijke promotie e.d.

Op het gebied van gastronomie spelen regionale producten (bijvoorbeeld Waddengoud), zilte producten en vis een belangrijke rol wat betreft het bieden van een unieke beleving. De zeeverre vismarkten in Den Oever en Harlingen worden bijvoorbeeld druk bezocht.

Er moet een duurzaam netwerk worden opgezet om mensen in staat te stellen langs de Waddenzee te reizen en het gebied daadwerkelijk te beleven. Daartoe behoren ook grensoverschrijdende fiets-, wandel- en kanoroutes e.d., die geïntegreerd kunnen worden in pakketten voor werelderfgoed-toerisme. Routestructuren zijn een belangrijke drager om het verhaal te vertellen. Er zijn al diverse projecten die als voorbeeld kunnen dienen om een gebiedsdekkend netwerk te realiseren.

Voorlichting, educatie en organisatie

In de duurzame toerisme strategie geeft 'het gebied tot leven brengen' het belang goed weer. De informatie- en bezoekerscentra spelen een belangrijke rol bij het over het voetlicht brengen van de waarden, de bezienswaardigheden en het wereldwijde belang van het Werelderfgoed Waddenzee voor zowel de plaatselijke bevolking, stakeholders als toeristen; hier ligt tevens een belangrijke link met het 'vermarkten' van het gebied.

De Internationale Waddenzeeschool (IWSS) heeft samen met de informatiecentra een breed scala aan producten ontwikkeld die het hele Waddengebied laten zien als één ecologisch natuurgebied met een breed palet aan bijzondere ervaringen. Sinds een groot aantal jaren bestaan er regionale netwerken van informatiecentra, nationale parken en scholen. Voorbeelden van goede opleidingen zijn Waddenambassadeurs en Wadgidsen. Naast georganiseerde informatie en bezoekersrondleidingen ontstaat er steeds meer belangstelling van plaatselijke ondernemers om bezoekers iets onderscheidends te bieden: rondleidingen, excursies, vaartochten die het typische en unieke karakter van het Werelderfgoed Waddenzee onder de aandacht brengen.

Indicatoren:

- toegenomen bestedingen;
- toename aantal samenwerkingsmogelijkheden;
- toename aantal arrangementen;
- toename aantal product-marktcombinaties;
- verbetering kwalitatieve aanbod;
- toegenomen klanttevredenheid, verblijfsduur en herhalingsbezoek;
- toegenomen werkgelegenheid.

Projecten en programma's 2018

Voor 2018 zijn initiatieven te verwachten in het kader van de volgende projecten en programma's: Ontwikkeling programma Waddenkusttoerisme, Promotie Werelderfgoed Waddengebied, het Werelderfgoedcentrum Lauwersoog, Destinatiemarketing Afsluitdijk, Van CNL naar Tonnenloodsen, Bezoekerscentrum Schiermonnikoog (zie Bijlage A).

Ontwikkeling programma Waddenkusttoerisme

In opdracht van de Waddenprovincies wordt het samenhangend programma Waddenkusttoerisme ontwikkeld (exclusief de Waddeneilanden). Daarbij gaat het om het stimuleren van de toeristische economie die aansluit bij de beleving van de kernkwaliteiten van het Waddengebied, zoals de natuur, het landschap, de cultuurhistorie en de cultuur.

Promotie Werelderfgoed Waddengebied

De gezamenlijke marketingorganisaties en relevante lokale organisaties zullen worden verzocht een integraal projectvoorstel voor de periode tot 2022 op te stellen voor de promotie van het Werelderfgoed Waddengebied. Doel hiervan is de destinationmarketing van de Nederlandse Waddenregio op een effectieve wijze zowel inhoudelijk als organisatorisch aan te pakken.

Werelderfgoedcentrum Waddenzee Lauwersoog (WEC)

In het voorjaar van 2018 wordt een besluit verwacht over de realisering van het WEC. Het WEC krijgt een combinatie van science en entertainment:

- Het verhaal van de natuur (Wadden en Nationale Parken);
- De zeehond als bio-indicator van het ecosysteem;
- Cultuurhistorie van het gehele Waddengebied;
- Samenwerking met (internationale) kennisinstellingen en waarde-creatie met het MKB;
- Samenwerking met en onderscheidende aanvulling op bestaande (inter-)nationale Waddencentra.

Het WEC wordt een gebouw dat bestaat uit verschillende elementen, zoals de Vertrekhal, het Oog, de morfologische ruimte, panoramatoren, aquaria en een zeehondenexperience. De Vertrekhal verleidt mensen tot tientallen expedities. Verder wordt het centrum een internationale 'vuurtoren' voor kennis, activiteiten, onderzoek en ondernemerschap rondom en voor de Waddenzee. Bij het WEC worden tevens een hotel met horeca en een Wadhall gerealiseerd, waarin lokale ondernemers zich kunnen vestigen. Deze hal wordt mogelijk gemaakt door private investeerders.

Na 2018

Er komt onderzoek naar de mogelijkheid om fietsend voor, over en achter de (Friese) Waddendijk langs de beleving van het Waddengebied mogelijk te kunnen maken. Hiervoor dient een uitgebreid fietspadstelsel ontwikkeld te worden: Op Paad lâns it Waad. Dit als vervolg op het Groninger project 'Kiek over Diek'. Hierdoor ontstaat de mogelijkheid om fietsend het Waddengebied van Den Helder tot Delfzijl (en verder) te verkennen (zie Bijlage C).

8. Programmeerlijnen

Eilanden op eigen kracht

De Waddeneilanden moeten de beste plek zijn om te wonen, te werken en te bezoeken. Daarom zet deze majeure opgave in op het doorontwikkelen van schone, duurzame en zelfvoorzienende eilanden. De nadruk ligt op het zoveel mogelijk zelfvoorzienend worden op het gebied van energie, water en grondstoffen. Daarbij bestaat er volop ruimte om te werken met innovatieve pilots. Het streven is dat de Waddeneilanden een voorbeeld zijn van hoe, binnen kleinschalige sociale structuren, de zelfvoorziening in energie, water en andere grondstoffen kan worden georganiseerd. In het verlengde daarvan moeten de talrijke gasten ontvangen worden op een manier die past bij de status van de Waddenzee als Werelderfgoed.

Hieronder zijn de voorlopige programmeerlijnen opgenomen. De komende tijd zal worden benut om hierin meer scherpte te krijgen. Mogelijk leidt dat tot voorstellen voor aanpassingen. Er zullen daarnaast ook indicatoren worden benoemd.

Programmeerlijnen

Binnen de majeure opgave 'Eilanden op eigen kracht' worden de volgende programmalijnen onderscheiden:

1. Duurzaam transport

Deze programmalijn richt zich met name op zero-emissie van het vervoer op de eilanden en op de realisatie van duurzame transferia. In de afgelopen jaren zijn op de eilanden al veel van dergelijke projecten uitgevoerd. Het gaat echter veelal nog om relatief kleine projecten per eiland. Een integrale aanpak, inclusief 'best practices' waarvan geleerd kan worden, ontbreekt nog. Het is van belang te verkennen welke kansen er zijn om deze projecten op te schalen en te leren van elkaars ervaringen. Voor het vervoer op de eilanden liggen er vooral kansen voor verduurzaming van het vracht-, taxi- en busvervoer, pakketdiensten en transferia.

Duurzaam reizen begint overigens al bij het kiezen en boeken van de reis naar een Waddeneiland. Dit vraagt om een nauwe samenwerking met tal van partijen, waaronder eiland- en walgemeenten, rederijen, concessiehouders openbaar vervoer, beheerders van private parkeerterreinen en VVV's. Hierin liggen mogelijkheden met cross-overs met andere majeure opgaven.

2. Duurzaam (vakantie)verblijf

Duurzaam verblijf richt zich op de verduurzaming van woningen van de eilanders, alsmede op accommodaties van bezoekers. Ook verduurzaming van gemeentelijke gebouwen valt hieronder.

Voor de verduurzaming van woningen van de eilanders zijn de Waddeneilanden op diverse vlakken al aan de slag. Aanvullende opgaven liggen met name in de koppeling tussen verduurzaming en levensloopbestendig c.q. flexibel bouwen. Het stimuleren van verduurzaming van woningen van particulieren is vooral een verantwoordelijkheid van gemeenten en woningbouwcoöperaties.

Waddenspecifiek is de opgave voor verduurzaming van vakantieverblijven. In het kader van de reductie van de energievraag liggen er tussen 2019 en 2021 mogelijkheden om een verbeter slag te maken binnen het recreatieve aanbod. Bovendien moet een aantal grote vakantieparken de komende jaren worden vernieuwd. Hier is eveneens winst te behalen, mits in de bouwplannen ambities op het gebied van duurzaamheid op tijd worden meegenomen. De verduurzaming richt zich onder meer op het scheiden van afval, het besparen van water, het plaatsen van zonnepanelen op daken en het isoleren van woningen.

3. Duurzame sectoren

De landbouw heeft een belangrijke positie op de eilanden Texel, Terschelling, Ameland en Schiermonnikoog. Meer en meer oriënteren de boeren zich op een meer duurzame landbouw passend bij het Werelderfgoed Waddenzee, klimaatadaptatie en het karakter van de eilanden. Kansen liggen onder meer in het anders omgaan met water, het sluiten van (afval)stromen, natuurlijk boeren (zilte teelt en streekproducten). Daarbij ligt ook een relatie met de uitwerking van majeure opgave 'Vitale kust en Afsluitdijk'. Ervaringen met bijvoorbeeld binnendijkse kokkelteelt op Texel worden nu ingebracht bij het 'Dubbele dijk'-project in het Eems-Dollardgebied.

4. Duurzaam (re)creatief aanbod van Werelderfgoedklasse

De Waddeneilanden behoren al decennia tot de toeristische topattracties van Nederland. De natuur is voor toeristen altijd een belangrijke reden geweest om voor de eilanden te kiezen. Maar de achterliggende motivatie is wel veranderd. De cultuurtoerist neemt tegenwoordig ook een belangrijke plaats in. Samen met de toekenning van de Werelderfgoedstatus biedt deze ontwikkeling voor duurzaam toerisme kansen die kunnen bijdragen aan de zelfredzaamheid van de Waddeneilanden. Een passend duurzaam recreatief aanbod kan het daarbij behorende imago versterken. Op de eilanden is het vooral zaak om de kwaliteit van het bestaande product te verbeteren en meer te koppelen aan de Werelderfgoedstatus. Het beter benutten van het predicaat Werelderfgoed past hierbij. In dit kader is ook het project 'Toekomst eilander fietspaden, keuzen, mogelijkheden en afwegingskader' het vermelden waard. In dit project wordt onder meer gekeken naar de duurzaamheidsaspecten van, natuurwinst en innovatieve toepassingen.

5. Zelfvoorzienende eilanden

Bij het zelfvoorzienend maken van de Waddeneilanden kan slim gebruik worden gemaakt van bestaande technieken. Tegelijk willen de eilanden vooroplopen in de energietransitie en een proeftuin zijn voor innovaties. Dit vanuit de gedachte dat de Waddeneilanden het goede schaalniveau hebben om als proeftuin én etalage te fungeren. Speciaal in beeld zijn daarbij technieken die een relatie hebben met het gebied, zoals golf- en getijdenenergie, zon, biomassa (waaronder algen) en wind. Daarnaast kunnen bewezen technieken gebruikt worden om een grote slag te maken in het bereiken van de ambitie. Zonnepanelen op plekken als transferia, strandopgangen en parkeerplaatsen behoren hierbij tot de mogelijkheden, evenals het energieleverend maken van de gebouwde omgeving. Het gebruiken van organisch materiaal (landbouwafval, zuiveringsslib en materiaal vrijkomend bij natuurbeheer en landschapsonderhoud etc.) om energie te produceren is een andere mogelijkheid. Tenslotte kunnen de Waddeneilanden een plek zijn voor innovatieve projecten die later elders kunnen worden opgeschaald en daarmee op de middellange termijn bijdragen aan zelfvoorzienendheid.

6. Zelfvoorzienendheid water

Het bereiken van zelfvoorzienendheid op gebied van water bestaat, net als bij energie, uit het verlagen van de vraag en het uitbreiden van de beschikbare lokale voorraad. Hierbij kan gekeken worden naar de opvang en het vasthouden van zoet water, bijvoorbeeld in natuurgebieden. Om water te besparen, liggen er kansen in het vergroten van het bewustzijn onder inwoners en bezoekers. Het fysiek uitbreiden van wateropslag (kelders) of gescheiden watersystemen zijn andere mogelijkheden. De urgentie ligt vooral op Terschelling en in mindere mate op Ameland en Texel die het grootste deel van de drinkwatervoorraad van de wal betrekken. Een andere mogelijkheid is de verdere uitrol van zilte gewassen, waardoor de zoetwaterbehoefte wellicht kleiner kan worden. Wellicht dat ontzilten van zeewater, mits op een duurzame manier, ook een toekomstig alternatief kan bieden.

7. Kennis, samenwerking en monitoring

Kennisuitwisseling en samenwerking zijn essentieel voor de ontwikkeling van een innovatief adaptief programma gericht op energietransitie. LabVlieland, de Waddencampus Ameland, het Convenant Duurzaam Ameland en TexLab zijn goede voorbeelden van die kennisuitwisseling en samenwerking. Versterking van die kennisuitwisseling, op de eilanden, tussen de eilanden en met partners langs de Waddenkust, is belangrijk.

Projecten en programma's 2018

Voor 2018 zijn initiatieven te verwachten voor: Golfenergie Texel, Biovergisting Texel, Hogedruk vergisting Ameland, Logistiek Waddenhavens Harlingen, Vlieland, Terschelling Fase 1 en het bezoekerscentrum Schiermonnikoog. (zie ook Bijlage A).

Golfenergie Texel

Onder leiding van SMS Projects bv wordt door verschillende partners gewerkt aan de eerste grote pilot voor het ontwikkelen van de 'Slow Mill', een techniek waarmee golfenergie in de Noordzee benut kan worden voor de opwekking van elektriciteit. Doel is de realisatie van een golfenergiepark voor de kust van Texel.

Biovergisting Texel

Doel van het project is om op Texel een nieuw type vergister te ontwikkelen, aanvankelijk gericht op vergisting van gras. Vanaf het moment dat biomassa uit zee beschikbaar komt, kan dit eveneens worden benut.

Hogedruk vergisting Ameland

Door middel van vergisting onder hoge druk kan met een groter rendement groen gas worden geproduceerd. Deze nieuwe techniek wordt toegepast op Ameland om uit afvalwater, zuiveringsslib en keukenafval groen gas te produceren. .

Logistiek Waddenhavens Harlingen, Vlieland, Terschelling, Fase 1

Doel van het project is dat de reiziger – in dat geval naar Vlieland en Terschelling – duurzaam wordt ontzorgd. Dit betekent dat de reis direct al onderdeel vormt van de Waddenbeleving. De gemeenten en Rederij Doeksen hebben een masterplan laten opstellen om zowel alle opgaven en wensen in beeld te krijgen als de beoogde uitvoeringsperiode.

Na 2018

Voor categorie B zijn momenteel geen initiatieven in beeld.

Voor categorie C wordt volstaan met het noemen van het initiatief 'Toekomstbestendige Waddencentra'. Dit zal worden verkend op kansrijkheid (zie Bijlage C).

9. Vervolgstappen

In de hoofdstukken 3 t/m 8 zijn per opgave diverse concrete projecten en programma's benoemd. In de bijlagen is per categorie (A, B en C) een overzicht en korte beschrijving per opgave opgenomen. Met het uitbrengen van dit eerste meerjarenprogramma zetten de provincies de stap om samen met initiatiefnemers de uitwerking van het Investeringskader ter hand te nemen.

Per majeure opgave staat een team klaar om de genoemde initiatieven waar nodig te ondersteunen. Dit moet vanaf 2018 leiden tot een continue stroom van daadwerkelijk uit te voeren projecten. Daarbij fungeert de stuurgroep Waddenprovincies als het bestuurlijk uitvoeringsorgaan.

- Vanaf 2018 wordt volgens onderstaand stappenplan invulling gegeven aan dit proces:
- Jaarlijks levert het regieteam, mede op basis van voordrachten door de opgaveteams, een nieuwe geactualiseerde programmeringslijst op waarin zichtbaar is welke initiatieven (projecten/programma's) in ontwikkeling zijn, aan welke majeure opgaven deze uitvoering geven en welke hiervan uitvoeringsgereed of afgerond zijn.
- Per opgave vindt prioritering plaats op basis van de (verwachte) bijdrage aan een majeure opgave en de mate van uitvoeringsgereedheid.
- Het regieteam legt de programmeringslijst met een advies voor aan de Stuurgroep Waddenprovincies. Op basis van de adviezen bepaalt de stuurgroep welke initiatieven worden toegevoegd en welke afvloeien of doorschuiven in de tijd.
- De stuurgroep geeft aan welke ondersteuning de Waddenprovincies kunnen bieden in de projectontwikkeling van initiatieven in ontwikkeling en kan besluiten initiatiefnemers te adviseren een concrete aanvraag bij het Waddenfonds in te dienen.
- De programmeringslijst wordt jaarlijks ter accordering voorgelegd aan de GS-en van de Waddenprovincies. Accordering is niet gericht op rechtsgevolg. Tevens mandateren de GS-en om uitvoeringsgereede projecten en programma's te laten voordragen voor een aanvraag door de initiatiefnemer bij het Waddenfonds. De inschatting van de uitvoeringsgereedheid vindt plaats aan de hand van de richtlijnen zoals opgenomen in het IKW.
- Voorwaarde is dat het initiatief zich in de lijn heeft ontwikkeld zoals voorgesteld in de programmeringslijst.

Bijlage A.

Projecten en programma's 2018

Waddenzee

Project(programma)naam / titel	Wij & Wadvogels
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam: Gerard Dommerholt Organisatie: Vogelbescherming Nederland
Korte omschrijving van het doel van het project	Doel is de trek- en broedvogels van de Waddenzee beter te voorzien in zowel in hun voedselvoorziening als leefomstandigheden. Aan het initiatief zijn ook educatieve programma's gekoppeld en is er oog voor het ondersteunen van vrijwilligers om recreanten zorgvuldig te laten omgaan met de leefomstandigheden voor vogels. Het is de bedoeling het project te combineren met de uitvoering van het in opdracht van de overheden ontwikkelde actieplan broedvogels.
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	SBB; CWN;
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	Financiering rond maken met bijdragen overheden; knoop doorhakken over relatie met actieplan broedvogels; Prioriteiten bepalen voor periode tot 2021
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	April/mei 2018. Urgentie is zo groot dat uitvoering sommige deelprojecten moet starten in 2018 om niet nog een broedseizoen te verliezen.
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Waddenzee Vitale kust en Afsluitdijk;
Ruimte voor opmerkingen	Het is de bedoeling het project te combineren met de uitvoering van het in opdracht van de overheden ontwikkelde actieplan broedvogels. Tezamen gaat het om een programma van 21 miljoen voor 10 jaar. In februari 2018 wordt duidelijk welke maatregelen tot 2021 uitgevoerd gaan worden en wat daarvan de kosten en beoogde Waddenfondsbijdrage is.

Project(programma)naam / titel	Project Biohut
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam: Marie Brousse Organisatie: Ecocean
Korte omschrijving van het doel van het project	Het is een project wat bij kan dragen aan herstel van de visstand en de kraamkamerfunctie van de Waddenzee. Een biohut is een biologisch afbreekbare kooi die hard substraat vormt en waarin een beschermd milieu wordt gecreëerd voor het veilig opgroeien van jonge vis. De biohutten kunnen worden geplaatst in de havens of direct langs de kust bij de dijken. Het systeem heeft zich bewezen in de Middellandse Zee en de initiatiefnemers willen dit nu testen voor de Waddenzee.
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Bureau Waardenburg ; Waddenhavens
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	Afspraken maken over financiering met betrokken Waddenhavens; financiering sluitend maken.

Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	April 2018. Project is al een tijd klaar voor uitvoering maar wachtte nog op duidelijkheid onder welke opgave van het Investeringskader het ingediend kan worden
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Waddenzee Havens en natuurverbetering
Ruimte voor opmerkingen	Overleg en afstemming met de Raad voor de Waddenzeehavens moet nog plaats vinden. Kan ertoe leiden dat dit een deelproject wordt onder een aanvraag van de gezamenlijke Waddenhavens. Hoewel project financieel te klein is voor het Investeringskader is het gezien de bijdrage aan kennisontwikkeling en aan de doelen van de opgave Waddenzee voorlopig wel onder deze opgave opgenomen. Afhankelijk van verdere verloop van het voortraject is indiening voor de thematische openstelling van het Waddenfonds nog een terugvaloptie.

Project(programma)naam / titel	Viswad
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam: consortium Viswad Organisatie: Ronald Laners (PRW)
Korte omschrijving van het doel van het project	Het viswadconsortium werkt ter uitvoering van het convenant Viswad maatregelen uit die de garnalenvisserij gaan verduurzamen. Onderdeel hiervan is het uit de markt halen van vergunningen. De opkoopregeling wordt gecombineerd met maatregelen die de visdruk in de andere gebieden niet doen toenemen.
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Provincies; Garnalenvisserij
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	De uitvoering kan starten zodra de opkoopregeling voor vergunningen wordt goedgekeurd door Brussel en de convenantpartners instemmen met uitvoering van een verduurzamingsplan.
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	Omdat besluitvorming over beide onderdelen complex is, is niet zeker of uitvoering in 2018 al kan plaatsvinden.
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Waddenzee

Project(programma)naam / titel	Kwelderherstel Terschelling
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam: Xandrie Borgmans-Zemel (provincie Fryslân) Organisatie: RWS/provincie Fryslân
Korte omschrijving van het doel van het project	Het doel van het project Kwelderherstel Terschelling is: <ul style="list-style-type: none"> - Het kwelderlandschap aan de zuidkant van Terschelling te herstellen. Hierdoor blijven de huidige kwelderrestanten behouden en zullen uiteindelijk weer gaan uitbreiden, waardoor de ecologische waarden van de huidige kwelderrestanten worden versterkt.
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	De volgende partijen zijn partner in het project en investeren met financiën en/of capaciteit: <ul style="list-style-type: none"> - Gemeente Terschelling - Rijkswaterstaat Noord-Nederland - Provincie Fryslân - Wetterskip Fryslân - Staatsbosbeheer - Stichting Sense of Place
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	<ul style="list-style-type: none"> - Gesprek tussen RWS en min. LNV - Gesprekken voeren met betrokkenen (eilandbewoners) voor verkrijgen draagvlak - Eventueel aanpassen van het project - Aanvragen van diverse vergunningen
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	Derde kwartaal 2018: Dit is o.a. afhankelijk van bestuurlijke gesprekken en vergunningaanvragen.
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Waddenzee Vitale kust en Afsluitdijk

Vitale kust en Afsluitdijk

Project(programma)naam / titel	Gebiedsontwikkeling Kornwerderzand
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Wim Boogholt/ Richard van Benthem Provincie Fryslân/SúdWest-Fryslân
Korte omschrijving van het doel van het project	Het betreft een gebiedsontwikkelingsopgave voor Kornwerderzand gekoppeld aan de realisatie van de verbrede sluis Kornwerderzand. <ul style="list-style-type: none"> • Verbeterde bereikbaarheid innovatieve, maritieme, toeristische, cultuurhistorische en recreatieve voorzieningen op Kornwerderzand door: <ul style="list-style-type: none"> - herstel oorspronkelijke NZ-OW-verbindingen - Aanleg ontbrekende parallelweg voor bestemmingsverkeer met fiets/voetpad; - Fiets- en voetgangerstunnels onder nieuwe brug • Bereikbaar en beleefbaar maken Werelderfgoed Waddenzee en niet ontsloten cultuurhistorische elementen als monumentale sluisencomplex en Kazematten ten Noorden van de A7. • Verbeteren toe- en doorgang maritieme sector, waaronder luxe megajachten, kustvaart, visserij en off-shore-schepen. • Stimuleren investeringen in schone, duurzame kennisintensieve en innovatieve maritieme industrie in Makken en Harlingen. • Bijdrage leveren aan ecologisch herstel IJsselmeer door zandwinning vaargeul te gebruiken voor aanleg natuurvriendelijke oevers langs dijk.
Verwachte jaar van uitvoering	2020 - 2023
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Vitale kust en Afsluitdijk Havenontwikkeling en natuurverbetering
Namen meest betrokken organisatie(s) (meefinanciering is nog punt van discussie)	Gemeente Súdwest-Fryslân, Provincie Fryslân en Ministerie I&W,
Korte beschrijving van de in 2018 te realiseren mijlpalen / tussenresultaten	Nadere uitwerking van het ontwerp. Definitief besluit over de financiering.
Kwartaal in 2018 waarin benoemde mijlpal(a)l(en) wordt gerealiseerd	eind 2018

Project(programma)naam / titel	Ruim baan voor Vissen 2.0
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Jan Roelsma Wetterskip Fryslan
Korte omschrijving van het doel van het project	Het project "Ruim baan voor vissen 2.0" is een vismigratieproject van een brede groep partijen die gezamenlijk streven naar ecologisch herstel én regionale economische ontwikkeling van de Waddenzee en achterliggende wateren. Het betreft de deelprojecten Vissen voor verbinding, Sud ie 3, vismigratie Balgzandkanaal, impuls diadrome vis en vervolg ruim baan voor vissen 1.0 voor werkgebied Hunze en Aas
Namen meest betrokken organisatie(s) die mogelijk meefinancieren	4 waterschappen; 3 Waddenprovincies; Waddenvereniging; Hengelsportfederaties Waddenprovincies; Sportvisserij Nederland; Staatsbosbeheer
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	<ul style="list-style-type: none"> - Afronden werkzaamheden in kader verkenning gezamenlijke aanvraag van 4 deelprojecten - co-financiering organiseren - afstemming met overige vismigratieprojecten

	<p>Maart of mei 2018. Werkzaamheden voor schrijven van een gezamenlijk Waddenbreed programma starten binnenkort op basis van projectplannen van de deelprojecten. In januari 2018 vindt een bijeenkomst met de 4 waterschappen plaats waarin de route wordt bepaald. Nu zijn er nog 3 opties in beeld:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. gezamenlijke aanvraag indienen in februari 2. gezamenlijke aanvraag indienen in mei en urgente onderdelen van Vissen voor verbinding indienen in februari als eerste fase van het gezamenlijke programma <p>Deelprojecten dienen allemaal een aanvraag in, waarbij ze elk een bijlage toevoegen waarin wordt uitgelegd hoe ze samenwerken en afstemmen m.b.t. monitoring, kennisdeling en/of communicatie. Ook bij deze optie zullen Vissen voor Verbinding en mogelijk Sud Ie 3 waarschijnlijk in februari gaan indienen.</p>
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan;	Vitale kust en Waddenzee
Ruimte voor opmerkingen	<p>De deelprojecten zullen gefaseerd worden uitgevoerd waarbij geborgd wordt dat vissen voor verbinding en Sud Ie3 in 2018 met uitvoering fysieke maatregelen kunnen starten i.v.m. meekoppeling andere grote projecten zoals sluizen Lauwersoog. Mocht de verkenning gaandeweg tot de conclusie leiden dat een gezamenlijke aanvraag niet haalbaar is dan is de terugvaloptie dat de deelprojecten eigen aanvragen indienen (hierboven beschreven als optie 3) Beoogd wordt om voor de komende jaren een groot deel van de gewenste vismigratievoorzieningen met dit project te realiseren. Een aantal kunnen aanvullend hierop gerealiseerd worden als onderdeel van andere grote projecten zoals bijvoorbeeld de spoelzee Noordpolderzijl en de kustontwikkeling Delfzijl-Oterdum en Termunten.</p>

Project(programma)naam / titel	Innovatieve zaagtandsteiger visserijhaven (onderdeel programma Harlingen)
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam: Frits Grijpstra Organisatie: Gemeente Harlingen
Korte omschrijving van het doel van het project	Doel is de oude steiger te vervangen door een innovatieve "zaagtandsteiger" die voldoet aan de behoeften van de viskotters uitgerust met moderne, innovatieve en duurzame visserijtechnieken. Om deze schepen te kunnen faciliteren is het van groot belang te investeren in een daarop aangepaste infrastructuur. De kennisresultaten zullen worden gedeeld met de Waddenvisserijhavens.
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Gemeente Harlingen, Visveiling Urk locatie Harlingen
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	Gemeentelijke cofinanciering, vergunning, eigendomsoverdracht oude steiger, voorbereiding aanbesteding
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	April 2018 omdat bovengenoemde stappen binnen het eerste termijn 2018 kunnen worden afgerond.
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Opgave 7 duurzame waddenhavens/visserij

Project(programma)naam / titel	Living Lab Duurzame Energie
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam Douwe Faber Organisatie De Nieuwe Afsluitdijk
Korte omschrijving van het doel van het project	In 2011 is de ambitie vastgelegd om van de Afsluitdijk een kraamkamer van innovatie en duurzaamheid te maken. Met hulp van o.a. het Waddenfonds zijn projecten rondom Blue Energy en getijdenenergie tot stand gekomen. Door de samenwerking tussen Rijk en Regio is een omgeving/klimaat geschapen waar nieuwe innovaties op af komen. Ook het (hoger) onderwijs heeft de Afsluitdijk gevonden. Vanuit die optiek transformeert de kraamkamer naar een living lab op het gebied van Duurzame Energie. Binnen het Living Lab worden innovaties op het gebied van duurzame energie ontwikkeld (o.a. Off Grid technieken, Solaroad, Onderwater Kites, drijvende zonnepanelen voor groot water) en werken en leren Kennisinstellingen, Bedrijven en Overheden van elkaar om ontwikkelingen te versnellen.
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	DMEC, Tocardo, Red Stack, DNA, provincie Fryslan, Hogeschool Alkmaar, NHL.
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	Aanvraag Living Lab status Q1 2018 Aanvraag subsidie IKW,waddenfonds Q1 2018 Bereiken status Living Lab Q3 2018
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	Februari 2018
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Vitale kust en Afsluitdijk
Ruimte voor opmerkingen	Omdat de kansen voor een Living Lab zich ook voordoen op andere thema's (eco-engineering, R&T etc.) wordt ook gezocht naar de ontwikkelingsmogelijkheden van een Living Lab op die vlakken. Provinciale Staten van Fryslan hebben verzocht om een rapportage op dat onderdeel.

Project(programma)naam / titel	Destinatiemarketing Afsluitdijk
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam Gertjan Elzinga/Kees Terwisscha Organisatie De Nieuwe Afsluitdijk
Korte omschrijving van het doel van het project	<p>Het toeristisch product Afsluitdijk is volop in ontwikkeling. Het huidige aantal bezoeken (ca. 300.000) heeft de potentie om uit te groeien naar ca. 400.000. In samenwerking met het Merk Fryslan en HbA is de Afsluitdijk reeds onderdeel van de internationale marketing campagne van het NBTC 'Holland City'. De stuurgroep DNA heeft besloten destiniemarketing rondom de Afsluitdijk te willen oppakken om de Afsluitdijk nog meer in te zetten als 'springplank naar het Waddengebied'. Een uitgewerkt plan destiniatie marketing is gereed in Q1 van 2018.</p> <p>Er is zicht op 50% funding op een projectbegroting van 9 ton (3 ton per jaar)</p>
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	DNA, Provincies Noord Holland, Fryslan, Merk Fryslan
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	Opstellen concreet plan destiniatiemarketing Q1 Opstellen aanvraag subsidie IKW/Waddenfonds Q1
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	Vanaf 1 april 2018 (mogelijk eerder) Aanvraag subsidie is gereed begin februari 2018. Indiening kan kort daarna.
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Vermarkting Werelderfgoed, Vitale kust en Afsluitdijk
Ruimte voor opmerkingen	Het destiniatiemarketing plan wordt in nauwe samenspraak met Merk Fryslan en HbA gemaakt om samenhang in de marketing voor het waddengebied te borgen. De 'case' Afsluitdijk is al zo gevorderd (NBTC campagne loopt) en op inhoud op zichzelf staand dat de experts van o.a. Merk Fryslân adviseren de marketing vooral door te ontwikkelen en uit te rollen.

Eems-Dollardgebied in balans

Project(programma)naam / titel	Kustontwikkeling Delfzijl-Oterdum-Termunten
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Matthijs Buurman namens: gemeente Delfzijl, Groninger Landschap en Provincie Groningen
Korte omschrijving van het doel van het project	Met de realisatie van het eerste deel van de Groote Polder bij Termunten door Groninger Landschap ontstaan de mogelijkheid om een robuuste overgangszone te creëren waarbij een zoet-zoutverbinding en vismigratie wordt gerealiseerd in combinatie met het omleggen van het spui en de ontwikkeling van een recreatiesluis en daarmee de leefbaarheid in het centrum van Delfzijl.
Verwachte jaar van uitvoering (2019, 20,21 of na 21)	<ul style="list-style-type: none"> - Start Groote polder 2018 / 2019 - Zoet-zout/vismigratie 2020 / 2021 - Spui-omlegging recreatiesluis 2021 en verder
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan;	Eems-Dollard in balans Havenontwikkeling en natuurverbetering
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Tot nu toe: Provincie Groningen, gemeente Delfzijl, Groninger Landschap; gesprek met het Rijk loopt over bijdragen
Korte beschrijving van de in 2018 te realiseren mijlpalen / tussenresultaten	Gebiedsproces met direct betrokken eigenaren; inrichtingsvoorstel en financiering besluitvorming over fasering
Kwartaal in 2018 waarin benoemde mijlp(a)l(en) wordt gerealiseerd	Tweede kwartaal 2018 zicht op fasering besluitvorming over fasering en aanpak 3 ^e kwartaal
Ruimte voor opmerkingen	<p>Met alle betrokken partijen bij het programma Vitale kust wordt gesproken over hun bijdrage en betrokkenheid bij dit gebiedsproject. Voor zowel ecologie als economie is deze ontwikkeling van belang. Vanuit het ED2050 programma, de KRW opgave wordt de estuariëne overgang, vismigratie en zoet-zout gerealiseerd; vanuit leefbaarheid, zoetwaterbehoefte, vermindering slib in havenkanaal en recreatieve ontwikkeling wordt de spui-omlegging en recreatiesluis hersteld.</p> <p>Dit project zal de komende vier jaar worden uitgevoerd. Voor het eerste deel van de Groote polder is al subsidie vanuit het WF toegezegd, naar verwachting zal deze uitgebreid kunnen worden met nog eens ruim 20 hectare estuariëne overgangszone. Voor dit aanvullende deel is koppeling met het eerste deel noodzakelijk en wordt besluitvorming medio 2018 verwacht.</p> <p>De overige onderdelen passen op de B lijst, gezien de uitbreidingsmogelijkheden en de medewerking van GSP (eigenaar) wordt dit deel wel in 2018 al verwacht.</p>

Project(programma)naam / titel	Nuttig toepassen slib op landbouwgrond
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Fred Haarman
Korte omschrijving van het initiatief en doel	Vanuit het programma Eems-Dollard 2050 wordt naast de eerste pilots voor het nuttig toepassen van slib, gewerkt aan grootschalige toepassing / ophoging van landbouwgronden. Deze pilot is van belang om aan te tonen dat het ophogen van landbouwgronden meerwaarde oplevert voor de waarde van de gronden. Laag gelegen graslanden kunnen opgewaardeerd worden tot hoogwaardige akkerbouwgebieden.
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Eems-Dollardgebied in balans
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Partners binnen ED2050
Ruimte voor opmerkingen	Een groot deel van het sediment dat uit het systeem gehaald moet worden kan verwerkt worden in dijken en ophogen van landbouwgronden. Voor de dijkenbouw is de pilot kleirijperij i.c.m. Groene Dollarddijk ingezet. Voor het ophogen van landbouwgronden wordt een pilot ontwikkeld.

Projectnaam / titel	Waterstof backbone
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam: Eertwijn van den Dool organisatie: Groningen Seaports
Korte omschrijving van het doel van het project	<p>Een H2 Backbone faciliteert de stap naar de waterstof economie in het Noorden doordat lokaal transport wordt gefaciliteerd. Daarnaast zorgt hoogwaardige en grootschalige toepassing van H2 in de industrie voor versnelling van de waterstofeconomie als geheel.</p> <p>Het resultaat van dit pilotproject is een leidingsysteem van ca. 1,5 km die geschikt is om waterstof (op een veilige wijze) in te voeren, te transporteren en af te voeren en die een aantal partijen aan elkaar verbindt.</p> <p>Het project leidt ertoe dat er minder aardgas wordt gebruikt in het chemiecluster en waterstof hoogwaardig gebruikt wordt. De rechtstreekse besparing van dit experiment is (nog relatief beperkt) ca. 10 kton CO₂ per jaar. Maar in de toekomst, opschaling en verdere uitrol is het perspectief ongekend.</p>
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	AkzoNobel, Evonik, ChemCom en Teijin
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	<p>Planning:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ontwerp Q4 2017 t/m Q2 2018 - Voorproject Q2 2018 t/m Q3 2018 - Realisatie Q4 2018 t/m Q3 2019
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	Q1 2018, projecten hebben reeds een intentieovereenkomst afgesloten, GSP is met verkenning gestart.
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Havenontwikkeling en natuurverbetering

Project(programma)naam / titel	Demo waterelektrolyse voor Groene waterstofproductie in de Eemsdelta
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam: Joost Sandberg Organisatie: AkzoNobel
Korte omschrijving van het doel van het project	<p>Het realiseren van een eerste grootschalige en flexibele H₂O elektrolyse waarmee (1) flexibiliteit geboden kan worden aan het energiesysteem om duurzame energie uit zon-PV en windturbines in te passen (2) de chemie van CO₂-vrije grondstof voorzien kan worden en (3) de mobiliteitssector lage kosten H₂ geleverd kan krijgen. Deze eerste stap brengt waardevolle lessen om naar nog grotere (> 100 MW) elektrolyse-systemen te gaan.</p> <p>Het project resulteert in</p> <ul style="list-style-type: none"> - 20 tot 30 MW elektrolyse fabriek (pilot) - Infrastructuur voor levering waterstof en zuurstof vanuit deze fabriek aan klanten in industrie en mobiliteit. <p>Als het systeem gerealiseerd is verwachten we 30 – 45 kt CO₂ besparing per jaar door vervanging van conventionele H₂ productie uit aardgas. Wanneer de waterelektrolyse verder wordt opgeschaald dan levert dit een CO₂-reductie op van meerdere Megatonnen. Het levert ook een vermindering van de uitstoot van NO_x op. De omvang daarvan is nog niet berekend.</p>
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Consortium beslaat de hele waardeketen van duurzame elektriciteitsproductie tot en met benutting van de groene waterstof (op dit moment kunnen we bestaande consortium partners nog niet openlijk genoemd worden)
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	<p>Planning</p> <ul style="list-style-type: none"> - Consortiumvorming: gereed eind 2017 - Technische afweging naar grootschalige, flexibele elektrolyse-systemen: gereed Q3 2018 - Engineering van een 20 – 30 MW elektrolyse demo opstelling: gereed Q3 2019 - Bouw van de demo: gereed eind 2020 - Testen en proefdraaien flexibele operatie: gereed eind 2023
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	Q1 2018 (zie planning)
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Eems-Dollardgebied in balans

Projectnaam / titel	Demo groene grondstoffen voor biomethanol productie
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam: Paul Compagne Organisatie: BioMCN
Korte omschrijving van het doel van het project	<p>Bio-methanol is een duurzaam (eind)product en wordt nu ingezet als biobrandstof ter vervanging van fossiele benzine. Op termijn zal ook de chemie bio-methanol als vervanger voor reguliere methanol gaan inzetten. Ultieme ambitie is een volledige vervanging van fossiele grondstoffen (hoogcalorisch aardgas) door groene grondstoffen voor de productie van bio-methanol.</p> <p>In de ideale situatie wordt lokaal een gevarieerde hoeveelheid biomassa via nieuwe vormen van industriële vergisting omgezet naar bruikbaar biogas (30 – 60 miljoen m3). Biogas is een mengsel van methaan en CO₂ (60/40). Verder is BioMCN de ideale eerste afnemer van (lokaal groene) waterstof beschikbaar. Deze 2 bouwstenen zijn nodig voor de conversie naar biomethanol.</p> <p>Het beschikbaar maken van beide duurzame grondstofstromen (biogas en H₂) vereist een lokaal consortium aan de aanvoorzijde als partijen die interesse hebben om de vrijgekomen mineralen e.d. nuttig in te zetten. Het project beoogt versnelling van de verduurzaming van de chemie door een gesloten systeem van lokale biomassastromen voor de productie van biomethanol voor de chemie. Daarbij worden alle reststromen nuttig aangewend.</p>
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	BioMCN, Stroomproducent, Groningen Seaports, Feedstock leveranciers, technologie leveranciers
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	<p>Er is nog een aantal onzekerheden die opgelost moet worden:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Een overheidsstandpunt geldig voor de komende 10 tot 15 jaren met betrekking tot wat wel / niet duurzame feedstock is - Vaststelling of er in de regio voldoende feedstock beschikbaar te maken is - Een overheidsstandpunt met betrekking tot het aandeel biomethanol op basis van groene waterstof uit windenergie - Consortiumvorming: Q3 2018 - Uitwerken business case en financiële model demo project: 2019 - Engineering en bouw demo project 2019 – 2020 Aanvulling Elzo
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	Zelf voor een majeur project als dit, kan de besluitvorming relatief erg snel gaan (2018 is reëel), mits de wettelijke kaders (kwalificatie duurzame feedstock en aandeel biomethanol) voor langere duur duidelijk zijn. Aanvulling Elzo
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Havenontwikkeling en natuurverbetering

Projectnaam / titel	Van CO ₂ naar groene grondstoffen d.m.v. grootschalige algenteelt
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam: Bert Knol Organisatie: Omega Green b.v.
Korte omschrijving van het doel van het project	<p>Omega Green b.v. experimenteert met een nieuw ontwikkeld algen-teeltsysteem op een schaal van 2.500 m² op de locatie van Engie in de Eemshaven. Een commercieel project is al snel 100 hectare groot (factor 400).</p> <p>In dit samenwerkingsproject draait het om:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. de vastlegging van CO₂ uit rookgassen met behulp van algen. 2. ketenintegratie met teelt van schaal en schelpdieren. 3. bij opschaling: bioraffinage 4. Productie van grondstoffen voor chemie in samenwerking met Photanol
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Omegagreen, Engie, Photanol
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	<p>Planning</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ontwerp van 8 hectare pilot/demo algenteelt, rookgasleiding, ontwatering en drogen - Bouw en installatie 8 hectare algenteelt - Aanleg rookgasleiding om rookgassen Engie naar algenteelt te brengen - Bouw en installatie van ontwaterings- en droogfaciliteiten in een foodgrade ruimte - Certificering algenteelt voor toepassing in menselijke en dierlijke voeding - Realisatie faciliteiten voor teelt van schaal- en schelpdieren - Opstart en productie voor het eerste jaar - Bepalen van de succesfactoren voor opschaling naar schaal 100 hectare
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	Q2 2018, er nog tijd nodig om de financiering rond te krijgen.
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Havenontwikkeling en natuurverbetering

Projectnaam / titel	Restwarmte-integratie op het ChemiePark Delfzijl
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	<p>Naam: Sikke Klein Organisatie: AkzoNobel</p>
Korte omschrijving van het doel van het project	<p>Doel van het project is om de uitstoot van CO₂ te verminderen door een infrastructuur te realiseren voor het transport van restwarmte tussen bedrijven en de conversie van laagwaardige restwarmte naar nuttige warmte.</p> <p>Als eenmaal een basisinfrastructuur tussen twee bedrijven (Delamine en AkzoNobel) gereed is en de apparatuur voor de conversie (of een inkoppeling in de zoutfabriek of een warmtetransformator), kan daarop in de toekomst meer restwarmte van andere installaties op het chemiepark worden ingevoed en kan de uitstoot van CO₂ nog verder worden verminderd.</p> <p>Op dit moment worden verschillende opties voor restwarmtebenutting afgewogen. Overwogen wordt om een zogenaamde warmtetransformator toe te passen. Daarmee wordt restwarmte via een warmtepomp naar een hoger temperatuurniveau gebracht. Als de warmtetransformator hier wordt toegepast, dan zou het de eerste toepassing op deze schaal zijn in Nederland.</p> <p>We mikken op realisatie van dit project in 2019. Vanaf 2020 zal het project leiden tot 50 tot 100 TJ besparing op gasgebruik. Dit komt overeen met 3 tot 6 kton CO₂ per jaar. Dat is vergelijkbaar met de CO₂-uitstoot van 600 tot 1200 huishoudens via hun gas- en elektriciteitsgebruik. De lozing van restwarmte (met name naar de lucht) zal worden verminderd. De mate waarin dit gebeurt is nog niet becijferd.</p>
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	<p>Delamine, TKI Energie en Industrie, ISPT, ECN Groningen Seaports (GSP), Ministerie van Economische Zaken, Provincie Groningen, VEMW, VNCI.</p>
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	<p>De planning is erop gericht om in het najaar van 2019 de installatie in bedrijf te nemen.</p> <p>We onderscheiden vier fases: 1) studie naar de optimale keuzes en dimensionering van de restwarmte-infrastructuur, 2) engineeringfase, 3) realisatie, 4) in bedrijfname.</p>
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	<p>Q1 2018, snelheid is nodig om realisatietermijn te halen.</p>
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	<p>Havenontwikkeling en natuurverbetering</p>

Versterken en vermarkten Werelderfgoed

Project(programma)naam / titel	Werelderfgoedcentrum Waddenzee Lauwersoog (WEC)
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam: Niek Kuizinga Organisatie: Stichting WEC Lauwersoog
Korte omschrijving van het doel van het project	<p>Het WEC wordt een gebouw dat bestaat uit verschillende elementen, zoals een vertrekhal, het Oog, de morfologische ruimte, panoramatoren, aquaria en een zeehondenexperience. De Vertrekhal verleidt mensen tot tientallen unieke expedities. Verder wordt het centrum een internationale vuurtoren voor kennis, activiteiten, onderzoek en ondernemerschap rondom en voor de Waddenzee. Bij het WEC worden een hotel met horeca en een Wadhal gerealiseerd, waarin lokale ondernemers zich kunnen vestigen. Deze hal wordt mogelijk gemaakt door private investeerders.</p> <p>Het WEC krijgt een unieke combinatie van science en entertainment:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Het verhaal van de natuur (Wadden en Nationale Parken) • De zeehond als bio-indicator van het ecosysteem • Cultuurhistorie van het gehele Waddengebied • Samenwerking met (internationale) kennisinstellingen en waarde-creatie • met het MKB • Samenwerking met en onderscheidende aanvulling op bestaande (inter-) • nationale Waddencentra <p>Doelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Bewustzijn en bevestiging van de waarde van de Waddenzee en het Lauwersmeergebied aan een groot internationaal publiek • Kwalitatieve en kwantitatieve impuls aan economie van het Waddengebied • Internationaal voorbeeld op het gebied van duurzaamheid en het samenbrengen van educatie, onderzoek, ondernemerschap en beleving
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Stichting WEC; Stichting Zeehondencentrum Pieterburen, provincie Groningen, Haven Lauwersoog, gemeente de Marne, Staatsbosbeheer; private investeerders
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	Definitieve afronding aanvraag Waddenfonds. Na zekerstelling
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	Maart 2018; besluitvorming door AB Waddenfonds
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Versterken en vermarkten Werelderfgoed Vitale kust en Afsluitdijk
Ruimte voor opmerkingen	Er zal intensieve afstemming plaatsvinden met de ontwikkeling en invulling van het Afsluitdijk Waddencentrum en het bezoekerscentrum op Schiermonnikoog. Deze samenwerking heeft ook betrekking op de marketing van de centra onder de vlag van Werelderfgoed Waddenzee en Nationale Parken. Staatsbosbeheer is partner en zal vanuit het centrum de Nationale Parken rond de Waddenzee voor het voetlicht brengen.

Project(programma)naam / titel	Ontwikkeling programma Waddenkusttoerisme
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam: Peter Saal Organisatie: Consortium Waddenkusttoerisme
Korte omschrijving van het doel van het project	Opdracht door de 3 Waddenprovincies voor de ontwikkeling van 1 samenhangend programma Waddenkusttoerisme in de vorm van eerst een document/rapport (exclusief de Waddeneilanden). Onder Waddenkusttoerisme verstaan wij in het kader van deze opdracht de toeristische economie die gebaseerd is op c.q. aansluit bij de beleving van de kernkwaliteiten van het Waddengebied, zoals de natuur, het landschap, de cultuurhistorie en de cultuur.
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Het consortium bestaat uit de volgende organisaties die als samenwerkende partijen de juiste vertegenwoordigers van andere achterbannen zijn om dit programma te ontwikkelen: Sense of Place, It Fryske Gea, Marketing Groningen, NMF erfgoedadvies, Landschapsbeheer Groningen. Verder financieren de provincies Fryslân Groningen en Noord-Holland voor 50% in deze opdracht.
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	Dit voorstel levert een uitwerking op van de Programmeerlijn Versterken en Vermarkten. Bijv.: financiering, vergunning, studie / onderzoek, go/ no go betrokken partijen,
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	Januari 2018
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Versterken en vermarkten Werelderfgoed
Ruimte voor opmerkingen	<p>Het programma moet uitwerken met welke maatregelen en projecten het toeristisch aanbod langs de Waddenkust kan worden versterkt en waarmee nieuwe bezoekersstromen op gang kunnen worden gebracht. Daarbij moet het gaan om toeristisch aanbod wat aansluit bij de kernkwaliteiten van het Waddengebied (zie daarvoor het Jaarprogramma 2016 van het Waddenfonds), en daar geen afbreuk aan doet.</p> <p>Het moet om een integraal programma gaan wat meerdere thema's (bijvoorbeeld kerken, terpen en wierden, kloosters, kunst, onderwaterarcheologie, natuur, cultuurhistorie, leesbaar maken van het landschap etc.) op het gebied van de Waddenkust omvat en wat gebaseerd is op een integrale aanpak m.b.t. productontwikkeling en productverbetering (bijvoorbeeld elementen die het verblijf van toeristen verlengen of elementen die als 'magneten/iconen' voor het aantrekken van toeristen fungeren) om een grotere massa te creëren. Wat betreft routestructuren is het uitgangspunt dat aangesloten wordt c.q. gebruik gemaakt wordt van bestaande routestructuren (zoals de wandelknooppuntennetwerken).</p>

Project(programma)naam / titel	Súd Ie fase 3
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Sytse Kroes/ Douwe Keegstra Programmabureau Súd Ie/ gemeente Dongeradeel
Korte omschrijving van het doel van het project	De Súd Ie als oude Waddenslenk verbind het Lauwersmeer met Dokkum, wordt een toeristische beleving en ontsluit het gebied voor diadrome vis. De Súd Ie gaat als drager functioneren voor de beleving van de Waddenkust, voor land- en waterrecreatie en versterkt Dokkum en het Lauwersmeer. Fase 3 laat de investeringen uit fase 1 en 2 renderen. Organisaties, ondernemers en inwoners worden gestimuleerd nieuwe investeringen te doen.
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Gemeente Dongeradeel, Provincie Fryslân, Wetterskip Fryslân, Staatsbosbeheer, It Fryske Gea
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	Uitwerking aanvraag fase 3 door gezamenlijke partijen Samenwerkingsafspraken Samenwerking binnen koepelnotitie ' Ruim baan voor vis 2.0' en de daaraan deelnemende partijen (vissen voor verbinding 2.0).
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	Maart 2017
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	- Versterken en vermarkten werelderfgoed - Vitale kust en Afsluitdijk
Ruimte voor opmerkingen	Het project is in 2013 beoordeeld door het Waddenfonds en op grond van het toen geldende programma is subsidie toegekend aan de 1e fase. Ook de 2e fase is gehonoreerd. Er wordt afgestemd met de recreatieve koepelnotitie van de drie provincies .

Project(programma)naam / titel	Promotie Werelderfgoed Waddengebied
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Organisatie opgaveteam Versterken en Vermarkten
Korte omschrijving van het doel van het project	Promotie en beter gebruikmaken UNESCO werelderfgoed
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Provincies, gemeenten, MEZ, diverse partners
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	Provincies doen een voorstel voor organisatieopzet, waarbinnen voorstellen kunnen worden ontwikkeld voor vermarkting / promotie Nog in 2017 worden hierover afspraken verwacht
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	Voorjaar 2018
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Versterken en vermarkten Werelderfgoed
Ruimte voor opmerkingen	

Project(programma)naam / titel	Gebiedsontwikkeling Willemshaven e.o. (onderdeel van Gebiedsontwikkeling Harlingen)
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam: Harmen Stellingwerf Organisatie: Gemeente Harlingen
Korte omschrijving van het doel van het project	De Nieuwe Willemshaven is in transitie. Van buiten gebruik geraakte overslaghaven naar een toeristisch/recreatieve hotspot buitendijks, midden in de Waddenzee. Binnen dit project zijn een aantal deelprojecten die de beleving en de aantrekkingskracht van de Waddenzee ontzettend gaan versterken. Zo wordt er gewerkt aan de transformatie van vnl. houtopslagloodsen tot een beleving/ontvangstcentrum voor de Waddenzee gerelateerd toerisme en beheertaken. Ook wordt er gewerkt aan een culturele ontvangst/tentoonstellingsruimte t.b.v. wadden gerelateerde kunst. Samen met de al aanwezige en in gesprek zijnde actoren in het gebied ontwikkelt de Willemshaven zich tot toeristische trekpleister van belang. Het gebied kent een specifieke aanduiding/is een z.g. magneet in Sense of Place van Joop Mulder.
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Gemeente Harlingen, Wetterskip Fryslân, Provincie Fryslân, CareX en (lokale) actoren actief in het gebied.
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	Er is een vastgesteld Havenplan en een bestemmingsplan. Momenteel wordt hard gewerkt aan het uitwerken van de deelplannen, voor; - Herontwikkeling Hubert Jans loodsen. - Cultureel initiatief Blauwe kop. - Realisatie Zuiderpier Boulevard
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	Herontwikkeling Hubert Jans loodsen; eerste kwartaal 2018. Er wordt momenteel gewerkt aan uitwerking van dit deelplan. De planning is 1 ^o kwartaal 2018 een definitief plan te presenteren. Cultureel initiatief Blauwe kop; in samenwerking met een architect en lokale investeerders is reeds een voorlopig ontwerp opgesteld. Dit wordt in 2018 verder uitgewerkt tot een DO en een passende exploitatie. Halverwege 2018 moet een beslisrijp plan worden gepresenteerd.
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Duurzame recreatie en toerisme. IKW: Kustzone opgave 4, 5 maar ook 1.
Ruimte voor opmerkingen	Zie ook ontwikkelingen Westerzeedijk. Een project dat nader wordt uitgewerkt maar wel een belangrijke ambitie is binnen dit plangebied is de Zuiderpier Boulevard.

Project(programma)naam / titel	Bezoekerscentrum Schiermonnikoog
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	<p>Naam: Stuurgroep Centrum Gastvrij Schiermonnikoog</p> <p>Projectleider: Arne Heineman</p> <p>Organisatie: Samenwerkende organisaties Natuurmonumenten, VVV, Bezoekerscentrum/Nationaal Park en gemeente</p>
Korte omschrijving van het doel van het project	<p>De gemeente Schiermonnikoog, Natuurmonumenten, VVV en Nationaal Park/ Bezoekerscentrum hebben de handen ineen geslagen voor de realisatie van een toekomstbestendig en energieneutraal centrum waarin alle informatie over toerisme, de natuur van het Nationaal Park Schiermonnikoog en het omringende Werelderfgoed Waddenzee wordt samengebracht onder één dak. Op die manier wordt het grootste deel van de gasten aan het eiland bereikt en wordt een enorme kwaliteits-slag gerealiseerd. Met de realisatie willen de partijen de beleving en verwondering verdiepen en mensen laten ervaren dat ze op Schiermonnikoog op een unieke plek verblijven.</p>
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Gemeente Schiermonnikoog en Natuurmonumenten
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	<p>De geschatte totale investering bedraagt € 3.5 miljoen. Daarvan is € 1 miljoen gedekt door de gemeente Schiermonnikoog en Natuurmonumenten (elk € 500.000). Voor het resterende bedrag is financiering benodigd. De locatie is verwerfbaar. Hiertoe is een principeovereenkomst gesloten met de perceeleigenaar, die geldig is tot 31-12-2018. In december 2017 wordt een keuze gemaakt uit drie, door architecten ingediende schetsontwerpen. De planologische procedure (doorlooptijd ca. 26 weken) start zodra het Projectplan bij de gemeente wordt ingediend. Dit wordt begin 2018 voorzien.</p>
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	Project is beslisrijp zodra zicht is op verwerving van de benodigde financiering.
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	<p>Werelderfgoed</p> <p>Eilanden op eigen kracht</p>
Ruimte voor opmerkingen	<p>De Stichting Waddencentra komt binnenkort met een koepelnotitie waarin duidelijk wordt verwoord dat de eilander Natuurcentra op de eilanden dé plek zijn voor het vertellen van het verhaal van Werelderfgoed. Hiermee dragen zij in belangrijke mate bij aan de doelstelling voor deze opgave. In deze koepelnotitie wordt ook aandacht besteed aan de link met de (te realiseren) Werelderfgoedcentra op Lauwersoog en bij de Afsluitdijk.</p> <p>Alle vijf de centra hebben plannen om te vernieuwen. Schiermonnikoog en Terschelling zijn het verst gevorderd in hun planvorming en willen in 2018 van start.</p>

Eilanden op eigen kracht

Project(programma)naam / titel	Golfenergie Texel (programmalijn 5 EoEK)
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam Erwin Croughs Organisatie SMS Projects BV
Korte omschrijving van het doel van het project	O.l.v. SMS Projects bv wordt door verschillende partners gewerkt aan de eerste grote pilot voor ontwikkeling van de 'Slow Mill', een techniek waarmee golfenergie in de Noordzee benut kan worden voor de opwekking van elektriciteit. Doel van het project is de realisatie van een golfenergiepark voor de kust van Texel.
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Gemeente Texel, Rijkswaterstaat (validatietests)
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	De dekking van de kosten is rond te maken met bijdragen van provincie(s) en Waddenfonds. Andere cofinanciers wachten daarop. Voor de eerste fase van het project volstaat een melding c.q. tijdelijke vergunning, die snel verleend kan worden door RWS. Voor een latere fase (2 ^e jaar) is een aansluiting (kabel) door de duinen nodig. Overleg daarover is gestart, vergunning nog niet aangevraagd.
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	Januari 2018. Het projectplan ligt al klaar (november 2017), de eerste fase zou kunnen starten. Het dekkingsplan is mede afhankelijk van toezeggingen van provincie(s) en Waddenfonds.
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Eilanden op eigen kracht
Ruimte voor opmerkingen	Met de pilot wil men leren van deze ontwikkeling om tot een optimale balans te komen tussen opbrengsten en risico's, het demonstren van de potentie van golfenergie bij Texel met extrapolatie naar andere eilanden en kustgebieden, alsmede onderzoek naar mogelijke koppelkansen met biodiversiteit, kust bescherming, zilte teelt, (sport) visserij, watersport, dagtoerisme. De verwachtingen zijn hooggespannen op basis van prototype, informatie van universiteit Twente en validatietesten bij het Marin. Potentieel kan golfenergie een vergelijkbare bron van duurzame elektriciteit worden als windenergie tegen vergelijkbare kosten.
Project(programma)naam / titel	Biovergisting Texel (programmalijn 5 EoEK)
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam Ir. Maarten C. Bouwer Organisatie Belmont Innovaties & Sustainability
Korte omschrijving van het doel van het project	Doel van het project is om de op Texel een nieuw type vergister te ontwikkelen, aanvankelijk gericht op vergisting van gras. Zo snel als beschikbaar, kan daar ook biomassa uit zee aan toegevoegd worden.
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Gasunie, AB Texel, AT Texel
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	De dekking van de kosten is rond te maken met bijdragen van provincie(s) en Waddenfonds. Andere cofinanciers wachten daarop. Een principeverzoek bij de gemeente Texel is positief beoordeeld door de raad.
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	Januari 2018. Het projectplan ligt al klaar (november 2017), de eerste fase zou kunnen starten. Het dekkingsplan is mede afhankelijk van toezeggingen van provincie(s) en Waddenfonds.
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Eilanden op eigen kracht
Ruimte voor opmerkingen	Uitgangspunt is dat er geen aanvoer van de vaste wal nodig is. Biogas Texel en Ameland beconcurreren elkaar niet, werken met andere biogasstromen. Beide projecten passen in Eilanden op eigen kracht.

Project(programma)naam / titel	Hogedruk vergisting Ameland (programmaliijn 5)
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam Luc van Tiggelen Organisatie: Gemeente Ameland (Binnenkort wordt dit project door een consortium getrokken en wordt zeer waarschijnlijk een andere projectleider benoemd. Dus tot nader order is Luc van Tiggelen projecttrekker.
Korte omschrijving van het doel van het project	Met een groter rendement groen gas te maken, dat is het plan. Deze nieuwe techniek wordt toegepast op Ameland om uit afvalwater, zuiveringsslib en keukenafval groen gas te produceren. Groen gas is één van de mogelijkheden om zowel het vervoer (veerboten, bussen, vrachtwagens) energieneutraal te maken als te gebruiken voor de warmteproductie.
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Bureau, Gasterra, Sweco, Terberg Control Systems, Oostwouder Tank- en Silobouw. (mogelijk later nog gemeente Ameland en Wetterskip Fryslân op basis van de te werken restfracties in de vergister)
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	Uitgewerkt technisch ontwerp is in januari klaar. Businesscase van swill, riolerings-slib en GFT fractie is in januari uitgewerkt. Met deze onderdelen is de gehele businesscase rond en een maand later ook de financiering. Vergunning is voor getoetst. Er worden geen obstakels verwacht. Instellen consortium voor dit project (januari). Go/ no go betrokken partijen in maart. De globale kosten worden geraamd op € 3.200.000. Daarvan is nu € 1.100.000 gedekt door verschillende partijen. De installatie komt op het terrein van de gemeente Ameland in de Ballumerbocht (hier staan geen woningen en zitten alleen bedrijven).
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	Maart 2018
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Eilanden op eigen kracht.
Ruimte voor opmerkingen	Uitgangspunt is dat er geen aanvoer van de vaste wal nodig is. Biogas Texel en Ameland beconcurreren elkaar niet, werken met andere biogasstromen. Beide projecten passen in Eilanden op eigen kracht.

Project(programma)naam / titel	Logistiek Waddenhavens Harlingen, Vlieland, Terschelling (EoEK programma-lijn 1), Fase 1.
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam: D. Holwerda (voorbereidingsfase) Organisatie: Streekwerk Waddeneilanden
Korte omschrijving van het doel van het project	Doel van het project is dat de reiziger – in dat geval naar Vlieland en Terschelling – duurzaam ontzorgd wordt. De reis als onderdeel van de Waddenbeleving. Hoe anders is nu de situatie in Harlingen en op de veerhavens van beide eilanden. De drie betreffende gemeenten en Doeksen hebben een masterplan laten opstellen om alle opgaven en wensen in beeld te krijgen inclusief de beoogde uitvoeringsperiode. De eerste fase richt zich op de verbetering van de logistiek op de veerdammen en in de terminals rond bagage inname en fietsvervoer en aanpassingen op de veerhavens van Vlieland, Terschelling en Harlingen.
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Fase 1 wordt nu verder uitgewerkt waarbij nog aan de orde komt wie de aanvrager gaat worden. Het gaat om investeringen door Doeksen en de gemeenten.
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	Het masterplan is het kader maar voor fase 1 zal nog een apart onderzoek komen inclusief begroting/dekking. Het project is planologisch obstakelvrij. In het voorjaar 2018 go/no go. De investeringen worden nog in het jaar 2018 uitgevoerd omdat eind 2018 de nieuwe boten van Doeksen gaan varen en de terminals en logistiek daartoe moet zijn ingericht.
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	Beslisrijp april 2018. Uitvoering zomer/herfst 2018
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Waddenhavens Eilanden op eigen kracht
Ruimte voor opmerkingen	Na fase 1 staat de uitbreiding van het parkeerterrein Tjerk Hiddes op stapel. Ook de verbinding tussen de parkeerplaats en terminal gaat aangepakt worden. Doel hierbij is om de reiziger die met de auto komt te ontzorgen, minder overzettingen van auto's en vergroting van het aantal reizigers met OV. Op de eilanden worden er initiatieven ontplooid om het bagagevervoer en OV daar ook beter in te regelen.

Project(programma)naam / titel	Van CNL naar Tonnenloods
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam: Evelien Blaauw Organisatie: (namens) gemeente Terschelling
Korte omschrijving van het doel van het project	De gemeente Terschelling, Rijkswaterstaat en Staatsbosbeheer werken samen aan een beleef- en informatiecentrum. Dit gaat plaats vinden in de zogenaamde Tonnenloods in West Terschelling. Dit markante honderd jaar oude gebouw van Rijkswaterstaat wordt nauwelijks meer gebruikt en is uitermate geschikt voor een nieuwe invulling. Daarbij staan beleving en de verhalen van Terschelling en het Wad centraal. Maar uiteraard komt de bezoeker ook volledig aan zijn trekken met informatie over het werelderfgoed inclusief landschap en natuur van het eiland. Er wordt gerekend op 100.000 bezoekers waarvan 40.000 betalende bezoekers voor het Afsluitdijk Wadden Center. Mogelijk dat ook de VVV ondergebracht gaat worden in de Tonnenloods.
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Gemeente Terschelling, SBB, Rijkswaterstaat en mogelijk de VVV
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	De geschatte totale investering bedraagt € 3.5 miljoen. Daarvan is € 1 miljoen gedekt door de gemeente. Het gebouw is van Rijks Water Staat en omdat het gaat om aanpassingen van het gebouw zijn geen ingewikkelde planologische trajecten nodig. RWS, SBB en Gemeenten hebben gezamenlijk een bedrijfsplan en programma van eisen opgesteld door bureau Tinker. In april 2017 is dit gevisualiseerd en gepresenteerd aan de stakeholders. Dat is positief ontvangen en dient nu als leidraad voor het vervolg; het uitwerken van de inhoud. Met SBB en RWS wordt gesproken over hun inbreng in de investering en exploitatie.
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	Maart 2018
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Werelderfgoed Eilanden op eigen kracht
Ruimte voor opmerkingen	In de nieuwe Tonnenloods kan de bezoeker op één plek alles vinden om een bezoek aan Terschelling onvergetelijk te maken. Alle toeristische informatie en informatie over de natuur het Werelderfgoed Waddenzee is hier onder één dak terug te vinden. Op die manier worden veel mensen bereikt en wordt betere kwaliteit geboden. De centra van de vijf Waddeneilanden werken samen in de Stichting Waddencentra. De Stichting is bezig om met een document waarin wordt benoemd hoe zij willen bijdragen over het informeren van de bezoekers over werelderfgoed; de gezamenlijke centra ontvangen nu al meer dan 380.000 bezoekers jaarlijks.

Bijlage B.

Projecten en programma's na 2018

Waddenzee

Project(programma)naam / titel	Pilots herstel biobouwers
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam: Quirin Smeele Organisatie: Natuurmonumenten
Korte omschrijving van het doel van het project	Het gaat om pilots met een combinatie van kennisontwikkeling, monitoring en leren door te doen, denk aan het herstellpilots voor oesters, mosselen, zeegras en ruwe bodemstructuren. Als de pilots succesvol verlopen, wordt grootschalig herstel op basis daarvan in een volgende programmaperiode voor 2026 mogelijk.
Verwachte jaar van uitvoering (2019, 20,21 of na 21)	2019
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Waddenzee
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Natuurmonumenten; RUG; Radbouduniversiteit; NIOZ
Korte beschrijving van de in 2018 te realiseren mijlpalen / tussenresultaten	Projectplan inclusief financiering afronden;
Kwartaal in 2018 waarin benoemde mijlpa(a)l(en) wordt gerealiseerd	Eerste kwartaal

Project(programma)naam / titel	Kennisagenda natte Wad
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam: Sonja van der Graaf Organisatie: Coalitie Wadden Natuurlijk
Korte omschrijving van het doel van het project	De kennisagenda is een kennisprogramma dat wordt gemaakt door een consortium van kennisinstellingen en natuurbeheerders. Het programma is bedoeld voor het beantwoorden van de prioritaire kennisvragen voor buitendijks natuurherstel met betrekking tot de wadbodem, de vispopulaties en de wadvogels.
Verwachte jaar van uitvoering (2019, 20,21 of na 21)	2019
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Waddenzee
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	NIOZ, RUG
Korte beschrijving van de in 2018 te realiseren mijlpalen / tussenresultaten	Projectplan inclusief financiering afronden; bepaling prioritaire kennisvragen 2018-2021
Kwartaal in 2018 waarin benoemde mijlpa(a)l(en) wordt gerealiseerd	Eerste kwartaal
Ruimte voor opmerkingen	Het kennisprogramma betreft te beantwoorden prioritaire vragen tot 2021. Begin 2018 wordt duidelijk wat de kosten hiervan zijn en wat de gevraagde IK/Waddenfondsbijdrage is.

Vitale kust en Afsluitdijk

Project(programma)naam / titel	Gebiedsontwikkeling Wadden & Duinen
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam: Do van Dijk Organisatie: Landschap Noord-Holland
Korte omschrijving van het doel van het project	Dit betreft een gebiedsopgave gericht op verduurzaming van de Balgzandpolder en Amstelmeer en omgeving: <ul style="list-style-type: none"> • zoeken naar koppelkansen met de dijkversterking • vismigratie • versterking buitendijkse reservaat: vergroten schorren, uitbreiding balgzandpolder, tweede broedrots • ontwikkeling waddenbelevpunten • onderzoek naar kansen voor realisatie brakwaterzones • aanpassingen Amstelmeer; effect vismigratie, ontwikkeling broedeilanden, inrichting locaties vissen en vogels
Verwachte jaar van uitvoering (2019, 20,21 of na 21)	2018 en verder
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Vitale kust en Afsluitdijk Havenontwikkeling en natuurverbetering
Namen meest betrokken organisatie(s) (meefinanciering is nog punt van discussie)	Provincie, waterschap, gemeenten en NMO's, private partijen
Korte beschrijving van de in 2018 te realiseren mijlpalen / tussenresultaten	<ul style="list-style-type: none"> - consultatie alle betrokken partijen - opstellen gebiedsprogramma - besluitvorming over gebiedsprogramma
Kwartaal in 2018 waarin benoemde mijlp(a)l(en) wordt gerealiseerd	Eind 2018
Ruimte voor opmerkingen	Vanuit het bredere programma dat in 2018 ontwikkeld wordt kunnen projecten gefaseerd uitgevoerd worden vanaf 2019 en verder

Project(programma)naam / titel	Holwerd aan zee
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam: Marco Verbeek Organisatie: Stichting Holwerd aan Zee
Korte omschrijving van het doel van het project	Doel van het project is de leefbaarheid van Holwerd en Noordoost Fryslân, de beleving van het Werelderfgoed en de natuur een impuls te geven door weer een verbinding te leggen tussen Holwerd en de Waddenzee. De aanleg van een brak of zout 'beleefmeer' en de realisatie van een, bij het Werelderfgoed, passende verblijfsrecreatie, betekent een economische kans voor het dorp en de héle kustregio, maar ook een ecologische kans voor herstel van de verbinding tussen de Waddenzee en het achterland. Eerste stap is planuitwerking in 2018
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Stuurgroep Holwerd aan Zee (provincie Fryslân, gemeente Dongeradeel, ministeries van IenW en LNV, Wetterskip Fryslân, Stichting Holwerd aan Zee)

Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	<p>Nog nader te verkennen/in beeld te brengen (1^e-kwartaal)</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Beoordeling/review van de financiële onderbouwing van de varianten 2. Opgaven van rijkspartners scherper in beeld 3. Resterende technische vragen: aanslibbing beleefmeer (probleem of kans?), 4. Verdere verkenning kansen pilot klimaatadaptatie: omgaan met landbouw in zilte omstandigheden / Werken aan bestuurlijk commitment (2^e-kwartaal) 5. Bespreking en besluitvorming vervolg planuitwerking Stuurgroep Holwerd aan Zee, incl. financiële onderbouwing en indicatief financieringsvoorstel 6. Terugkoppelingen naar besturen 7. Bespreking met rijkspartners / Verdere planuitwerking (3^e en 4^e kwartaal) 8. Detailuitwerking brakke en zoute variant 9. Gedetailleerde raming en financieringsstrategieën / Voorbereiding projectaanvraag
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	Zie hierboven
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Vitale kust en Afsluitdijk
Ruimte voor opmerkingen	<p>Op initiatief van de Stichting Holwerd aan Zee zijn in 2014 en 2015 onderzoeken uitgevoerd naar de haalbaarheid van het project.</p> <p>In 2016 is het MIRT-onderzoek uitgevoerd naar de haalbaarheid van Holwerd aan Zee. Uit het onderzoek blijkt dat het project Holwerd aan Zee kansen biedt voor recreatie, natuur en versterken van de leefbaarheid, maar dat de effecten van een spoelmeer op het verminderen van het baggerbezwaar in de vaargeul Holwerd-Ameland gering zijn.</p> <p>In 2017 zijn, verschillende varianten in beeld gebracht en doorge-rekend. Uitgangspunt is een meer gefaseerde ontwikkeling van Holwerd aan Zee. Op hoofdlijnen zijn er drie varianten:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Zoete variant 2. Brakke variant (gedempt getij) 3. Zoute variant (volledig getij) <p>Eind 2017 zullen deze varianten door de Stuurgroep Holwerd aan Zee beoordeeld op hun haalbaarheid en vervolg.</p> <p>Verwachte jaar van uitvoering: vanaf 2020</p>

Project(programma)naam / titel	Gebiedsontwikkeling Noordpolderzijl (Spoelzee)
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam: Hein Sas Organisaties: Gemeente Eemsmond, waterschap Noorderzijlvest, Provincie Groningen, Natuurmonumenten en Groninger Landschap
Korte omschrijving van het doel van het project	Het project is gericht op het realiseren van een spoelzee en daarmee versterking van binnendijkse en buitendijkse natuurwaarden rondom Noordpolderzijl. De spoelzee heeft als doel om de havengeul op duurzame wijze open te houden. Gelijktijdig moet de buitendijkse spoelzee de natuurwaarden versterken en wordt binnendijks substantiële versterking van brakke natuur en aanvullende vismigratiemaatregelen gerealiseerd.
Verwachte jaar van uitvoering (2019, 20,21 of na 21)	Start eind 2018, 2019 grootste deel uitvoering
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Tot nu toe: gemeente Eemsmond, waterschap Noorderzijlvest, Provincie Groningen, op termijn mogelijk Groninger Landschap
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	- gebiedsproces met direct betrokken eigenaren - inrichtingsvoorstel - besluitvorming medio 2018
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	Juni 2018: voorstudies zijn uitgevoerd, gesprekken met eigenaren binnendijks worden nu gevoerd, indien deze akkoord zijn kan het inrichtingsplan worden uitgewerkt
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Vitale kust en Afsluitdijk

Project(programma)naam / titel	Gebiedsontwikkeling/programma Lauwersmeer - Lauwerskust
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam: Jos Huis in 't Veld Organisatie: Provincie Groningen,
Korte omschrijving van het doel van het project	Dit betreft een brede gebiedsopgave gericht op verduurzaming van het Lauwersmeer- en kustgebied. Verschillende ontwikkelingen rondom het Lauwersmeer en Lauwersoog komen hierin samen: <ul style="list-style-type: none"> - verkenning naar koppelkansen met de geplande dijkversterking - vismigratie en duurzame energie bij de Cleveringsluizen - de Gebiedsagenda Lauwersmeergebied - onderzoek naar kansen voor realisatie brakwaterzones - duurzame haven Lauwersoog - versterken vaarrecreatie/wegverkeer en bereikbaarheid
Verwachte jaar van uitvoering (2019, 20,21 of na 21)	2018 en verder
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Vitale kust en Afsluitdijk Havenontwikkeling en natuurverbetering
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Provincies Groningen en Friesland, waterschappen, gemeenten, Programma naar een Rijke Waddenzee, NMO's en private partijen
Korte beschrijving van de in 2018 te realiseren mijlpalen / tussenresultaten	bijeenbrengen van verschillende initiatieven in het gebied procesafspraken rond initiatieven gebiedsprogramma besluitvorming over gebiedsprogramma
Kwartaal in 2018 waarin benoemde mijlpa(a)l(en) wordt gerealiseerd	Eind 2018
Ruimte voor opmerkingen	Vanuit het bredere programma dat in 2018 ontwikkeld wordt kunnen projecten gefaseerd uitgevoerd worden vanaf 2019 en verder

Havenontwikkeling en natuurverbetering

Project(programma)naam / titel	Building with Nature Den Helder
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Organisatie: Provincie Noord-Holland
Korte omschrijving van het initiatief en doel	Vergroten van de havencapaciteit door het anders ontwerpen van de havenmond op basis van toepassing van de principes van het concept "building with nature". In dit project wordt ook gezocht naar meekoppelkansen voor projecten langs de Waddenkust bij het Balgzand. In de periode 2018/2019 zal worden onderzocht of verleggen van de havenmond op zodanige wijze mogelijk is dat dit leidt tot versterking van de natuurwaarden in het westelijk deel van de Waddenzee. In 2019 moet dit leiden tot de keuze voor een voorkeursalternatief en een Go-NoGo besluit voor de voorbereiding van een concrete planuitwerking.
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Waddenzeehavens en natuurontwikkeling
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	€ 750.000 t.b.v. haalbaarheidsstudie vanuit programma De Kop Werkt (Provincie NH, Gemeente Den Helder, gemeente Schagen, Gemeente Hollands Kroon en Texel)

Project(programma)naam / titel	Programma transitie naar fossielvrije economie Waddenhavens
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Organisatie: Raad voor Waddenzeehavens Telefoonnummer:
Korte omschrijving van het doel van het project	Door de gezamenlijke Waddenhavens zal een programma ontwikkeld worden met initiatieven die de transitie naar een circulaire economie en duurzame energie gaan versnellen door middel van de realisering van meerdere 'gamechanging' pilots met perspectief op grootschalige uitrol. Ook kan het gaan om vergroening van de brandstoffen voor de scheepvaart. Die richt zich met name op voorzieningen in de havens zelf om de transitie te faciliteren gericht op schoon, stil en duurzamer varen.
Verwachte jaar van uitvoering (2019, 20,21 of na 21)	Vanaf 2019
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Havenontwikkeling en natuurverbetering
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	N.t.b.
Korte beschrijving van de in 2018 te realiseren mijlpalen / tussenresultaten	Samenhangend meerjarenprogramma van de havens gezamenlijk waarvoor een aanvraag kan worden ingediend
Kwartaal in 2018 waarin benoemde mijlpal(a)l(en) wordt gerealiseerd	

In de ontwikkeling van het deelprogramma zal worden gezien welke onderdelen van de volgende initiatieven daarin kunnen worden meegenomen.

Den Helder

In aanmerking kunnen komen relevante verduurzamingsinitiatieven in de haven van Den Helder bij voorkeur in relatie tot het maintenance cluster en de civiel-maritieme samenwerking.

Harlingen

Dit programma omvat verschillende elementen waarvan nader zal moeten worden gezien in hoeverre die zijn in te passen in een samenhangend programma en visie die bijdraagt aan de gewenste transitie van de scheepsbouw. Daarbij zal het gaan om innovaties die leiden tot schoner en duurzamer varen en het sluiten van ketens.

Den Oever 2025

Hierbij gaat het om het aanpassen van de Visserhaven Den Oever aan de gewenste overgang naar een meer circulaire economie en een duurzame energievoorziening waarbij ketens worden gesloten in combinatie met dijkversterking en versterking van de zilte natuur. In 2018 zal nader moeten worden bepaald welke vorderdelen uit het ambitiedocument Waddenpoort Den Oever 2025 zijn onder te brengen onder de programmalijn 3, dan wel of ze beter passen bij de reguliere openstellingen van het Waddenfonds.

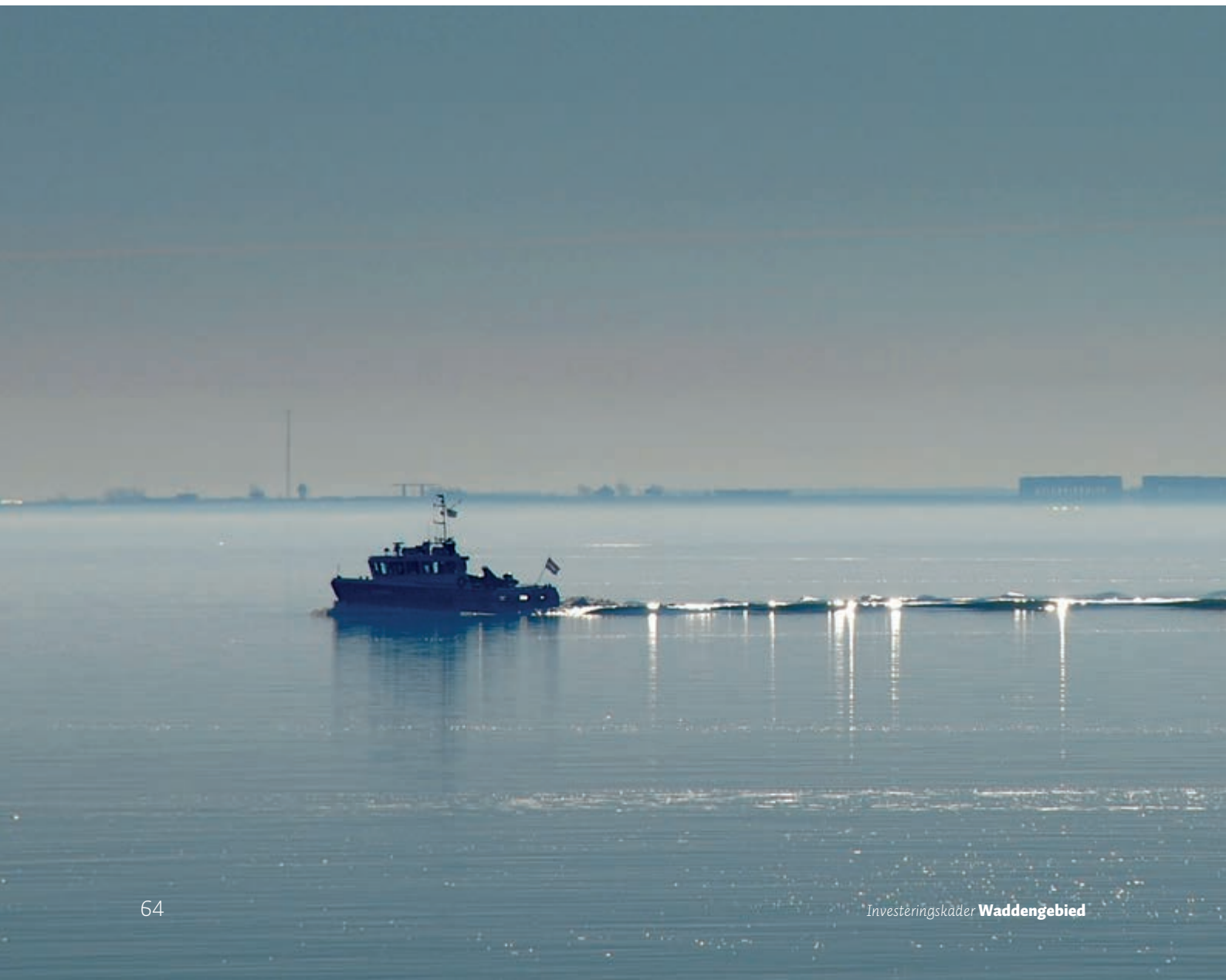
Lauwersoog

Hierbij gaat het om een vergelijkbaar programma als voor Den Oever met projecten gericht op een zelfvoorzienende haven, en op het realiseren van de transitie van de (visserij)vloot van fossiel naar waterstof.

Nader moet worden bepaald of andere onderdelen van het integrale programma Lauwersoog passen binnen de doelen van deze opgave en de IKW-uitgangspunten of dat die beter aansluit bij de reguliere openstellingen van het Waddenfonds.

Blijkt het totale programma Lauwersoog inderdaad aan te sluiten op het IKW, dan kan het nog zijn dat de meer recreatieve onderdelen beter passen binnen de majeure opgaven ' Vitale kust en Afsluitdijk' of 'Versterken en vermarkten Werelderfgoed'

Project(programma)naam / titel	Programma duurzame havenontwikkeling
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Organisatie: Raad voor Waddenzeehavens Telefoonnummer:
Korte omschrijving van het doel van het project	Door de havens gezamenlijk zal in 2018 een samenhangend programma worden ontwikkeld gericht op het realiseren van een koploperspositie ten aanzien van verduurzaming van de Waddenzeehavens. Daarbij zal het programma zich richten op continuering en uitbreiding van de toekenning van ecoportcertificaten voor de Waddenzeehavens.
Verwachte jaar van uitvoering (2019, 20,21 of na 21)	Vanaf 2019
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Waddenzeehavens en natuurverbetering
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	N.t.b.
Korte beschrijving van de in 2018 te realiseren mijlpalen / tussenresultaten	Een robuust en samenhangend programma van de havens gezamenlijk waarvoor een aanvraag wordt ingediend.
Kwartaal in 2018 waarin benoemde mijlpal(a)l(en) wordt gerealiseerd	

Eems-Dollardgebied in balans

Project(programma)naam / titel	Kwelderontwikkeling / slibvang Dollard
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam: Wouter Iedema Organisatie: Rijkswaterstaat
Korte omschrijving van het initiatief en doel	Vanuit het programma Eems-Dollard 2050 wordt aan hydromorfologische verbetering van het systeem gerekend. Na de eerste modelberekeningen is één van de effectieve maatregelen slibvang door kwelderontwikkeling in de Dollard gebleken. RWS moet nadere berekeningen uitvoeren om de schaal van dit project goed in te kunnen schatten. Vanuit het programma ED2050 wordt dit nader uitgewerkt.
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Eems-Dollard
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	RWS en betrokken partners binnen ED2050
Ruimte voor opmerkingen	Deze buitendijkse kwelderontwikkeling kan goed aansluiten bij de Vitale kustprojecten, die zich richten op een duurzamer en klimaatrobuuster inrichting van de ED kustzone. Combinatie met dijkversterkingen en natuurontwikkeling liggen daarbij voor de hand.

Bijlage C.

Te verkennen projecten en programma's

Waddenzee

Project(programma)naam / titel	Anders omgaan met bagger en slib
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam: Arjen Bosch Organisatie: Raad voor de Waddenzeehavens
Korte omschrijving van het initiatief en doel	De huidige manier van storten van baggerslib heeft negatieve effecten voor de natuur van de Waddenzee. Door op een andere, slimmere manier te gaan baggeren en er anders mee om te gaan kan de bagger nuttig worden toegepast met verhoging van de natuurkwaliteit.
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Waddenzee
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Ecoshape, RWS
Ruimte voor opmerkingen	Ecoshape voert momenteel een verkennende studie uit naar waar kansen liggen voor deze aanpak. Met pilots moet dan getest worden hoe de natuurwinst geoptimaliseerd kan worden.

Vitale kust en Afsluitdijk

Project(programma)naam / titel	Poort van Fryslân
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam: Folkert Bouma Organisatie: Nationale landschap Zuidwest Fryslân
Korte omschrijving van het initiatief en doel	<p>Poort van Fryslân, aanlanding van de Afsluitdijk op het Friese achterland. Op dit knooppunt komen vier landschappen samen: Waddenzee (Werelderfgoed), IJsselmeer (Natura 2000), Fries terpenlandschap en het Nationale landschap Zuidwest Fryslân.</p> <p>De omgeving van dit knooppunt biedt veel potentie voor ontwikkelingen en verbindingen voor zoals o.a.; Recreatie & Toerisme / Economie (ontwikkelingen plaatselijke ondernemers), Duurzame energie, Kunst & Cultuur (Frysk Hynder), Natuur, Verkeer & Vervoer.</p>
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Majeure opgave 4: Vitale kust & Afsluitdijk.
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Afspraken over financieringsmogelijkheden zijn in voorbereiding. Daarbij zijn de volgende partijen betrokken: Provincie Fryslân, gemeente Súdwest-Fryslân, Wetterskip Fryslân, Rijkswaterstaat, de Marrekrite, programmabureau DNA, plaatselijke bevolking en ondernemers en diverse partijen vanuit oogpunt: Duurzame energie, Cultuur & Natuur.

Ruimte voor opmerkingen	Er zijn diverse ontwikkelingen in het gebied gaande zoals o.a.; zonne-energie (RWS), windenergie (provincie), verkenning transformatiestation (Tennet), openbaar vervoer/transferium (provincie), ontwikkelingen DNA, mogelijke ontwikkelingen plaatselijke horeca ondernemer en recreatief toeristische kansen. Met integrale gebiedsontwikkeling als uitgangspunt biedt dit een impuls voor de leefbaarheid, economie, verbindingen en kwaliteit van de omgeving van het knooppunt.
-------------------------	---

Project(programma)naam / titel	Verduurzaming visserij in Waddenhavens
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Arjen Bosch (Raad voor de Waddenzeehavens)
Korte omschrijving van het initiatief en doel	Ombouwen visserijvloot naar varen op waterstof en dat combineren met verwerking discards en ketenontwikkeling daarvoor in de Waddenhavens
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Waddenzee; Havens en natuurverbetering
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Waddenhavens; Visserijsector
Ruimte voor opmerkingen	

Versterken en vermarkten Werelderfgoed

Project(programma)naam / titel	Programma jachthavens
Korte omschrijving van het doel van het project	Jachthavens zijn belangrijke toegangspoorten tot Werelderfgoed Waddenzee. De informatievoorziening m.b.t. Werelderfgoed kan aanzienlijk worden verbeterd ook de informatie over het achterland kan sterkt worden verbeterd. Dit project richt zich tevens op het versterken van de samenwerking tussen de jachthavens op lokaal, regionaal en op waddenbrede schaal. Tenslotte richt dit project zich op het verbeteren van de duurzaamheid in de havens.
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	Jachthavens, gemeenten
Korte beschrijving van de nog te nemen stappen voordat er een beslisrijp voorstel ligt	verdere uitwerking
Verwachte maand van 2018 beslisrijp met korte motivering waarom dat realistisch is	2018
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Versterken en vermarkten Werelderfgoed
Ruimte voor opmerkingen	

Project(programma)naam / titel	Toekomstbestendige Waddencentra
Naam en contactgegevens projectleider / trekker	Naam: Dhr. J. de Jong Organisatie: Stichting Waddencentra
Korte omschrijving van het doel van het project	Stichting Waddencentra (leden zijn de centra van de vijf eilanden). Dhr. J. de Jong (directeur Stichting Ameland Musea) is voorzitter. De gezamenlijke centra ontvangen nu al jaarlijks bijna 400.000 bezoekers die het centrum bezoeken of het centrum gebruiken als startpunt voor natuurwandelingen of zich willen laten informeren over de wondere wereld van de Waddenzee en eilanden; ons werelderfgoed. Ook andere thema's als zelfvoorzienendheid komen daarbij aan de orde. De centra werken hierin nauw samen met projecten en exposities en beseffen dat ze samen veel meer kwaliteit kunnen bieden.
Verwachte jaar van uitvoering (2019, 20,21 of na 21)	Elk centrum heeft zijn eigen planning; voor Schiermonnikoog en Terschelling wordt een nieuwe locatie opgericht resp. ingericht. Dit is al in het jaar 2018 gepland. Ook Ecomare heeft plannen in ontwikkeling die komend jaar uitgevoerd gestart kunnen worden. Vlieland en Ameland worden in 2019/2020 verwacht.
Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang	Versterken en vermarkten Werelderfgoed Eilanden op eigen kracht.
Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren	De Stichting Waddencentra trekt gezamenlijke projecten, maar bij (ver)nieuwbouw zijn de afzonderlijke centra (veelal stichtingen) trekker en verantwoordelijk voor de financiering.
Korte beschrijving van de in 2018 te realiseren mijlpalen / tussenresultaten	In 2017/2018 gaan de centra het document met de titel toekomstbestendige Waddencentra vast stellen en uitdragen. De individuele centra gaan met dit document als vertrekpunt aanvragen voorbereiden en indienen.
Kwartaal in 2018 waarin benoemde mijlpa(a)l(en) wordt gerealiseerd	Eerste kwartaal 2018
Ruimte voor opmerkingen	De positie van de centra op de eilanden is anders dan die van de op te richten centra op de Afsluitdijk en Lauwersoog. Die beide centra zijn de poorten voor het werelderfgoed. De centra op de eilanden hebben veel meer de rol om de bezoekers op de eilanden optimaal te informeren over het unieke landschap in al zijn facetten inclusief Werelderfgoed. Maar zijn ook de etalage voor de ambitie van zelfvoorzienendheid en startpunt van excursies. Uiteraard heeft de Stichting de wens om ook samen te werken met de beide nieuwe centra.

Havenontwikkeling en natuurverbetering

Project(programma)naam / titel

Havenontwikkeling Delfzijl

Korte omschrijving van het initiatief en doel

Integrale aanpak van spui, zee- en recreatiesluis, havenontwikkeling en natuurontwikkeling in de haven van Delfzijl. Een dergelijke integrale aanpak leidt tot natuurwinst doordat de building with nature principes worden toegepast.

Bij welke majeure opgave sluit het meest aan; niet meer dan twee opgaven en in volgorde van belang

Havenontwikkeling en natuurverbetering
Eems-Dollard in balans

Mocht het project zich beperken tot alleen de omlegging van de spui in combinatie met natuurontwikkeling dan past dit initiatief niet onder programmalijn Havenontwikkeling, maar hoort deze thuis in de majeure opgave Eems-Dollard in balans.

Namen meest betrokken organisatie(s) die meefinancieren

Ruimte voor opmerkingen

Bijlage D:

Verkorte programmeringslijst

Categorie A

1. Wij & Wadvogels
2. Project Biohut
3. Viswad
4. Kwelderherstel Terschelling
5. Gebiedsontwikkeling Kornwerderzand
6. Ruim baan voor Vissen 2.0
7. Innovatieve zaagtandsteiger visserijhaven (onderdeel gebiedsontw. Harlingen)
8. Living Lab Duurzame Energie
9. Destinatiemarketing Afsluitdijk
10. Kustontwikkeling Delfzijl-Oterdum-Termunten
11. Nuttig toepassen slib op landbouwgrond
12. Waterstof backbone
13. Demo waterelektrolyse voor Groene waterstofproductie in de Eemsdelta
14. Demo groen naar Ae grondstoffen voor biomethanol productie
15. Van CO₂ naar groene grondstoffen d.m.v. grootschalige algenteelt
16. Restwarmte-integratie op het ChemiePark Delfzijl
17. Werelderfgoedcentrum Waddenzee Lauwersoog (WEC)
18. Ontwikkeling programma Waddenkusttoerisme
19. Promotie Werelderfgoed Waddengebied
20. Súd Ie fase 3
21. Gebiedsontwikkeling Willemshaven e.o. (onderdeel gebiedsontw Harlingen)
22. Bezoekerscentrum Schiermonnikoog
23. Golfenergie Texel
24. Biovergisting Texel
25. Hogedruk vergisting Ameland
26. Logistiek Waddenhavens Harlingen, Vlieland, Terschelling, Fase 1
27. Van CNL naar Tonnenloods

Categorie B

1. Pilots herstel biobouwers
2. Kennisagenda natte Wad
3. Gebiedsontwikkeling Wadden & Duinen
4. Holwerd aan zee
5. Gebiedsontwikkeling Noordpolderzijl (Spoelzee)
6. Gebiedsontwikkeling/programma Lauwermeer, check overlap Lauwerskust
7. Building with Nature Den Helder
8. Programma transitie naar fossielvrije economie Waddenhavens
9. Programma duurzame havenontwikkeling
10. Kwelderontwikkeling / slibvang Dollard

Categorie C

1. Anders omgaan met bagger en slib
2. Poort van Fryslân
3. Vitale Wadden
4. Verduurzaming visserij in Waddenhavens
5. Programma jachthavens
6. Toekomstbestendige Waddencentra
7. Havenontwikkeling Delfzijl

**> Meerjarenprogramma
Investeringskader
Waddengebied
2018 en verder**